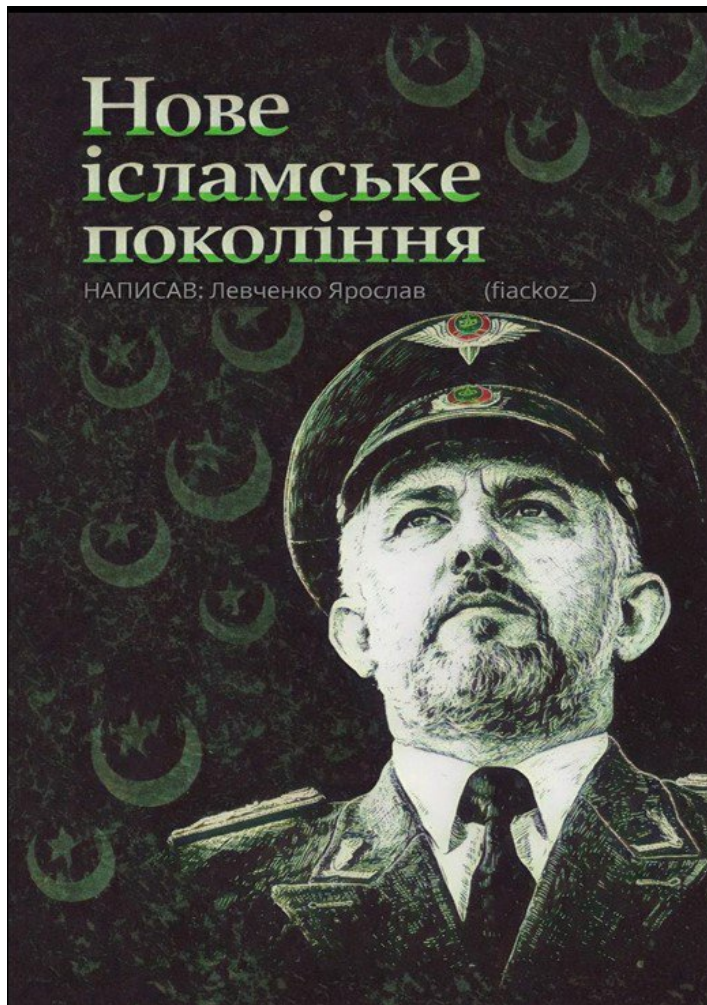

Нове Ісламське Покоління

Ярослав Левченко

Зміст:

Вступ:

§ ПРОЛОГ §: Яструб у клітці

§ Розділ 1 §: Сини гір

§ Розділ 2 §: Гіркий дим

§ Розділ 3 §: Політичні ігри

§ Розділ 4 §: Останні надії

Вступ:

Дорогі читачі,

Ця книга розповідає історію війни, пам'яті та виживання через призму життя чеченського народу у ХХ-ХХІ століттях. На перший погляд, вона про Чечню, Масхадова, Кадірових та непросту долю республіки після війни.

Але для українського читача вона близька за змістом:

1. Війна і окупація — історія Чечні паралельна нашому досвіду боротьби за суверенітет.

2. Пам'ять і правда — як і в Україні, народ змушений зберігати історію, коли офіційна пропаганда переформатовує події.

3. Виживання і моральний вибір — навіть у найтемніші часи люди шукають спосіб зберегти честь, гідність і майбутнє дітей.

4. Альтернативна історія влади — сценарій змальовує, що влада, змушена капітулювати перед сильнішим, формально зберігає суверенітет, але фактично стає сателітом. Цей мотив безпосередньо резонує з українським досвідом геополітичного тиску.

Текст перекладено українською мовою не лише для доступності, а й для того, щоб читачі могли розпізнати універсальні уроки війни, окупації та боротьби за ідентичність, навіть у чужій історичній реальності.

Це історія про людей, які прагнуть залишитися собою, навіть коли їхні землі підконтрольні чужій владі

§ ПРОЛОГ §: Яструб у клітці

Повітря того квітневого вечора 1996 року в чеченському полі під Гехі-Чу було не просто чисте й прохолодне.

Воно було вимите до кришталевої зореющою зіркою і тепер, у передзакатну годину, пахло сирію, відталою землею, молодою травою й далеким, ледь вловимим димком — може, від печки в далекому селі, а може, від не до кінця остиглої війни. Джохар Мусаєвич Дудаєв, колишній генерал-майор радянських Військово— повітряних сил, а нині президент невизнаної, але ісконно чеченською землею, яку будував протягом довгих років. Це повітря, цей простір нагадували йому небо — його рідну, відняту стихію. Він стояв посеред голого поля, самотня, піджара постать у замурзаній парці й чорній папасі, підставивши знеможене, з гострими вилицями обличчя вітру, що дув з гір. Вітер був йому співрозмовником. Він говорив про свободу.

В руці він стискав супутниковий телефон "Іридіум" — свою єдину, хитку нитку з зовнішнім світом, з "великою землею", з тими, хто ще вирішував щось або вдавав, що вирішує. Технологічний амулет проти повного зникнення.

На іншому кінці дроту, в московському кабінеті, що пахне дорогим деревом і сигарним димом, був Костянтин Миколайович Боровий, депутат Держдуми, підприємець, фігура з іншого виміру — виміру політичних ігор, банкетів і теледебатів.

Розмова, що почалася з сухуватих формальностей, швидко нагрівалася. Голос Дудаєва, звиклий віддавати команди на льотному полі й у бункері, звучав хрипкувато — причиною тому були безсонні ночі й застуда, підхоплена у сирих гірських схронах.

"Костянтине Миколайовичу, ви там, у своїх кремлівських кабінетах, мусите, нарешті, зрозуміти одну просту, як постріл, річ, — говорив він, і його чеченський акцент, зазвичай майже непомітний, пробивався тепер у жорстких приголосних. — Ми не бандити, не "басаєвці" для всіх підряд. Ми — нація. **КЪОМ**. Ми встали з колін. І ми

будемо битися за свою волю до останнього патрона, до останнього подиху, іншаллах. Ви спалили нам Грозний. Ви думали, ми зламаємося? Ні. Ми тепер як вовки — чим більше раять, тим злішими стаємо".

Він примружився, дивлячись на багряну смугу заходу над зубчастим гребенем гір. Позаду була кошмарна, крижана зима. Грозний, його місто, місто його юності й його президентства, лежав у руїнах після федерального штурму, схожий на розкопаний могильник цивілізації. Вулиці, де він колись гуляв з дружиною Аллою, були переорані снарядами. Рештки його армії — колись грізної, а тепер жалюгідної юрби обірваних, але люті бійці — були розсіяні по ущелинах, як пісок, кинутий вітром. А сам він, Верховний Головнокомандувач без армії, Президент без столиці, як привид, як легендарний абрек Зелімхан, метався по базах і схронах, покладаючись лише на вірність окремих тайпів і хистку радіозв'язок. Але в його тоні, в кожному слові, крізь втому, пробивався не злам, а холодний, сталевий виклик. Виклик всій могутності імперії.

Боровий на тому кінці дроту щось говорив про "політичну ситуацію в Москві", про "різні групи впливу", про те, що "Борис Миколайович щиро хоче припинити кровопролиття".

"Хоче? — з гіркою усмішкою перебив його Дудаев. — Чи йому просто заважають? Його власні генерали, що мріють повісити на груди ще одну зірочку за "придушення бунтівного регіону"? Він готовий до реального діалогу? Не до того, де нам диктують умови капітуляції, а до того, де за одним столом сідають рівні? Скажіть йому, Костянтин Миколайовичу... Скажіть Єльцину: Чеченці не здадуться. Ми будемо битися в горах, ми будемо битися в ущелинах. Кожен камінь тут стане фортецею. Кожен хлопець з "Калашниковим" — солдатом. Ви втомитесь від нашої свободи раніше, ніж ми втомимося її захищати".

Він не бачив, як далеко на обрії, в темніючому лазурі неба, з'явилися дві крихітні, майже непомітні крапки. Вони швидко росли, перетворюючись на загрозливі, приземкуваті силуети. Це були два штурмовики Су-25, "Грачі", ведені точними, сухими командами з борту літака далекого радіолокаційного виявлення А-50, що кружляв далеко над нейтральною територією. Їхнє завдання було сформульоване в сухому канцеляриті військових: "Виявити та уразити джерело стабільного радіовипромінювання в квадраті 74-Б". Пілот ведучої машини, майор з безстрашним, вихолощеним війною обличчям за кисневою маскою

Унизу, у наступаючих сутінках, самотня постать з телефоном біля вуха була чудовою мішенню. Пілот поклав руку на важіль управління. Його голос був спокійним, як у бухгалтера, що виводить підсумкову суму: "Ціль виявлено. Захоплення. Пуск." Ракета класу "повітря-поверхня", зірвавшись із направляючої, з шиплячим, наростаючим свистом прочертила в прохолодному вечірньому повітрі вогненну лінію. Доля, Аллах, випадковість — назвіть як хочете. Техніка дала осічку на метр, на два. Сталева смерть потрапила не в саму постать, а в ту, що стояла неподалік, під короною старого дуба, білу "Ніву" — машину зв'язківців. Але смерть, особливо така, не

розбирається в метрах.

Світ для Джохара Дудаєва вибухнув у сліпучо-білу, оглухлу спалаху. Потужна, розжарена вибухова хвиля підхопила його, як ураган, і шпурнула на землю з чудовинною силою. Він не відчув болю. Лише страшний, всесвітній удар, що позбавив його всіх почуттів одразу. Уламок, розміром з дитячий кулак, прошив повітря й увійшов в основу черепа, зробивши свою справу швидко й професійно. Через кілька хвилин, не приходячи до тями, не видавши ні звуку, перший президент Чеченської Республіки Ічкерія був мертвий. Його життя — запаморочливий зліт від сільського хлопця з Ялхороя до генерала стратегічної авіації СРСР, і потім лютий, відчайдушний кидок до незалежності свого ж народу, повна парадоксів і несамовитої руху — обірвалася в раптовій, абсолютній тиші спустілого поля. Тиші, яку порушував лише тріск палаючої "Ніви" й далекий, віддаляючийся гул авіадвигунів.

Звістка рознеслася Чечнею не як новина, а як сакья, що несе в собі одночасно гіркість загибелі й славу мучеництва. Вона летіла швидше за будь-яке радіо, передана пошепки на базарах, у мечетях, у домівках, де вікна були завішені чорними ганчірками.

— Джохар ямар ву

— Аллах ца велла! Цул совцакъ хилла! Цунах Къоман Турпал хилла!

Ці думки, як низовий пожежа в сухій гірській степу, миттєво охопили всі чеченські села й ущелини. Його вбили не в чесному бою, не в відкритій битві. Його вистежили як звіра, з повітря, з безпечної висоти, за допомогою високих технологій. Це було не військова поразка, а підступне вбивство, у наймерзеннішому його прояві.

Його тіло, доставлене в село, обмили й завернули в саван за звичаєм. На похорон в рідний Ялхорой, незважаючи на небезпеку, прийшли тисячі. Жінки ридали, викрикуючи страшні, заворожуючі йірси. Старці мовча стояли, стиснувши кулаки, їхні обличчя були як витесані з каменю. Молоді бійці, джигіти, клялися над могилою помститися, поклавши руку на Коран і ствол автомата.

Технічно бездоганна спецоперація федератів обернулася для Кремля стратегічною катастрофою. Вона випалила з сердець багатьох чеченців останні паростки сумніву, втоми, бажання якогось компромісного миру. Вона дала знеможеному, розділеному війною, клановими чварами й бідністю народів сакральну, об'єднуючу мету.

— ПОМСТА. Оършас! — це слово тепер звучало не як назва сусідів, а як ім'я абсолютного ворога. Будь-які розмови про мир у рамках Росії, про "широку автономію" тепер для його побратимів звучали не просто наївно, а як святотатство, — зрада пам'яті шахида. Насіння нового, ще більш запеклого й безпощадного протистояння було посіяно в ту квітневу ніч. І воно вже давало перші, отруйні паростки.

Стільки років, разом ми

Крізь біль і смерть, до волі шли Ще трішки й близький світ

І тебе раптом з нами немає

Стільки довгих важких років

Чечня, твої ридають гори

Джохар, народ тобою ведений

У молитві звертає зори Аллах, його верни

Формально влада, згідно з Конституцією ЧРІ, перейшла до віце-президента, поета Зелімхана Яндарбієва. Людині ідейній, фанатично відданий ідеї незалежності, автору палких віршів і радикальних заяв. Але він був слабким адміністратором, "кхелан стаг", а не поля бою чи політичних інтриг.

Реальна ж сила тепер була усього лише у поважних військових командирів, польових командирів. І тут, в диму партизанської війни, у зловісному світлі пожеж, зійшла нова зірка — Шаміль Басаєв, на прізвище "Вовк".

Він був повною протилежністю кадровому офіцеру, льотчику Дудаєву. Гірський самоук, геній асиметричної війни, віртуоз зухвалих нальотів і психологічного удару. Поки штабісти в напівзруйнованих особняках Грозного будували плани оборони й вели тягучі переговори, він зрозумів головну, не військову, а духовну слабкість федералів: їхню глибинну втому від цієї брудної, незрозумілої війни, їхні розтягнуті комунікації й, найголовніше, політичну нерішучість і розброд у самій Москві.

— Хьан кьовсаме хьо аьтту бац, — говорив він своєму найближчому побратимові, арабу Хаттабу, сидючи біля багаття в гірському таборі.

— Москва зламана. У них немає волі. Вони як великий ведмідь, якого заїли бджоли. Він метушиться, ламає вулики, але від цього тільки злішими стають бджоли. Треба жалити в саме серце. Щоб він захрипів.

Його апофеозом, вінцем цієї стратегії, стала операція "Джихад" у серпні 1996-го.

Поки в Кремлі терміново перешивали парадні мундири для другої інавгурації Єльцина, кілька сотень його бійців, просочувшись крізь діри в блокаді, ніби духи гір, матеріалізувалися в самому серці Грозного, який федерали вважали уже майже зачищеним. Три дні лютих, хаотичних вуличних боїв повернули місто в пекло 1994— го. Федеральні блокпости, ще вчора впевнені у своєму контролі, опинилися в облозі. Війська, дислоковані в місті, були розірвані на ізольовані вогнища опору.

Світ облетіли кадри, що стали символом приниження й абсурду цієї війни: генерал-лейтенант Костянтин Пуліковський, багряний від люти й безсилля, в ефірі федерального телебачення погрожував стерти Грозний з лиця землі ракетними ударами, якщо бойовики не складуть зброю. І як вирок — незворушний Шаміль.

Хасав'юртівські угоди, підписані наприкінці серпня секретарем Радбезу Росії Олександром Лебедем, де-факто означали перемогу Ічкерії. Вивід федеральних військ, відстрочка рішення про статус на п'ять років — для чеченців, для польових командирів, це читалося не інакше як визнання незалежності. Перемога, вирвана ціною неймовірного напруження сил, крові й зухвалості.

Басаєв повернувся до Грозного не просто командиром, а тріумфатором, справжнім кьонахом, рятівником нації. Його зустрічали натовпи, його закидали квітами, старці благословляли. Його авторитет у той момент затьмарював усіх, включаючи нового, демократично обраного в січні 1997 року президента — Аслана Алієвича Масхадова, колишнього полковника радянської армії, начальника штабу дудаєвських сил, людини обережної, дипломатичної, воцура за вдачею.

Інавгурація Масхадова у лютому 1997-го в напівзруйнованій будівлі драмтеатру пройшла під подвійним, тривожним знаком.

В одному ряду з нечисленними російськими дипломатами, що давали примарну надію на мир і відбудову, стояли, розвалившись, лідери переможених бандоутворень. Їхній камуфляж був бруднішим і войовничішим за парадні мундири охорони нового президента. Найзловіснішою фігурою в тому ряду був араб Хаттаб ібн Ульва, "амір", "брат" Басаєва. Його загони міжнародних моджахедів, газаватів, були найдисциплінованішою й найбоездатнішою силою в післявоєнній Чечні. Їхня ідеологія — радикальний салафізм (який у кавказькому лексиконі міцно іменувався ваххабізмом) — була чужорідною, жорсткою й отруйною для традиційного, м'якого суфізму, що його сповідувала більшість чеченців.

Масхадов опинився в пастці, з якої не було виходу. З одного боку — країна в руїнах. Не працювали заводи, школи, лікарні. Не було світла, води, грошей. Функціонували лише базари, де торгували всім підряд, і стрімко розцвітали кримінальні "бізнеси": викрадення людей з метою викупу, контрабанда нафтопродуктів, торгівля зброєю. З іншого — юрба переможних, але абсолютно неконтрольованих польових командирів, кожен з яких був авторитетом у своєму районі або навіть у своєму кварталі Грозного. Їхня влада трималася на вірності особисто їм, а не державі.

Масхадов намагався будувати державу. Видавав укази, які ніхто не виконував. Вів нескінченні, виснажливі переговори з Москвою про компенсації, про статус. Говорив про відбудову, про закон. Його тиха, наполеглива підтримка була серед мирних жителів, серед старців, жінок, тих, хто просто хотів перестати боятися, нагодувати дітей і залатати дах. Але його влада була маревною. Шаміль Басаєв, призначений ним же на пост прем'єр-міністра (в надії приборкати), демонстративно ігнорував і його, і уряд. Він рідко з'являвся в Грозному, віддаючи перевагу своїй ставці у Ведено.

Реальна сила була не в кріслах міністрів, а у вірних загонах, у контролі над ділом. Розкол поглиблювався з кожним днем. Світські абреки, вихідці з кримінального світу чи націоналістичних кіл, на кшталт ексцентричного Салмана Радуюєва чи жорстокого Хункар-Паші Ісрапілова, зневажали Масхадова за м'якотілість, за спроби домовитися з шайтанами, москалями. Але вони також люто ненавиділи Басаєва й особливо Хаттаба за зневагу адатами, за зростаючий вплив шаріату й за їхній релігійний фанатизм, який сприймався як посягання на саму основу чеченського суспільства.

— Хьайн хьуна ваьххаб ву, Шаміль? — у розпачі кричав Радуюєв на одному зі скандальних нарад.

— Хьан де-нана суннийн буург ду. Хьо массарна а ловзуш ву?

Басаєв у відповідь лише хмурився й пускав кільця диму, його очі, завжди трохи сумні, ставали холодними, як лід у гірському струмку.

Серпень 1998.

До літа 1998 року Чечня розкололася на три ворожі табори: табір хиткої держави (Масхадов, його президентська гвардія, частина інтелігенції), табір радикального

джихаду (Басаев, Хаттаб, їхні газавати) і табір світських націоналістів і кримінальних авторитетів (Радуєв, Ісрапілов і подібні). Повітря в республіці знову було густим, але пахло воно тепер не свободою, а порохом, грішми від викупів і майбутньою нах бахам.

Приводом для вибуху стала правоохоронна діяльність.

У селі Гудермес емісари Хаттаба, встановлюючи шаріатські суди, вчинили публічну, звірячу страту кількох осіб, звинувачених у колабораціонізмі й аморальній поведінці. Дійство було настільки жорстоким, що викликало навіть серед звиклих до крові місцевих мешканців бурмотіння. Масхадов, в останній, відчайдушній спробі утвердити монополію держави на закон і суд, наказав своїй гвардії, вірній особисто йому, заарештувати головного ката — одного з командирів Хаттаба.

Наказ, на подив багатьох, виконали. Для Басаєва й Хаттаба це був не просто виклик. Це була зрада, зрада основ. У своїй ставці в гірському Ведено, в кімнаті, обвішаній картами й зеленими прапорами з шахадою, вони тримали військову раду.

Хаттаб, мовчазний і холодний, як клинок, сидів у куті й методично, з легким шипінням точив свій довгий, кривий ніж об брусок. Його чорні, глибоко посаджені очі блищали у напівтемряві.

— Хьан щіерца, Шаміль, — тихо почав він. — Цей... муртад. Масхадов. Він продався. Він продався руським і їхньому куфру. Його суд — суд тагута. Він охороняє тих, хто зраджував шахидів.

Він провів пальцем по лезу, перевіряючи гостроту.

— Треба різати. Різати, поки не пізно. Поки ця зараза не розповзлася.

Басаєв, палячи папіросу за папіросою, дивився у відчинене вікно на темніючі, величні силуети гір. Він розумів, що військова сила зараз на його стороні.

Вірні джигіти, що пройшли через пекло Грозного-96, фанатики-смертники, готові на все, арабські гроші, що текуть невичерпним потоком. І головне ідея, проста й ясна, як удар кинджала: джихад. Проти всіх невірних і проти тих, хто стає у них на шляху. Масхадов став перешкодою.

— Гаразд, — похмуро, не обертаючись, кинув він. — Відправимо йому маршот. Ультиматум. Щоб звільнив нашого чоловіка, розпустив їхній мажліс, безбожників і передав владу Раді алімів. Щоб шаріат був один на всю Ічкерію.

Він зробив глибоку затяжку й повільно випустив дим. Потім повернувся до мовчазних командирів, що сиділи навколо. Їхні обличчя були суворими.

— Але... — його голос став жорстким, командирським. — Кьамаш яккха. Збирайте загони. Брати зброю, патрони. Кьамаш яккха... До Джохара.

Останні слова зависли в повітрі. "До Джохара". Заклик до помсти, до продовження справи шахида, проти якого повстав зрадник Масхадов?

В останніх числах серпня 1998 року до Грозного знову потягнулися колони "техніки" — вантажівок, козликів, джипів з затемненими стеклами. У кузовах сиділи бородаті чоловіки в камуфляжі, з байдужими обличчями. Але цього разу їхньою метою був не руський солдат, не федеральний блокпост. Їхньою метою була власна, ледь народилася, некрепка держава. Їхні брати, учорашні побратими по окопах.

Громадянська війна, та сама нах бахам, якої так боялися всі чеченські матері, вийшла з тіні й застукала кованими чобітьми по асфальту вулиць Грозного.

Аслан Масхадов стояв біля величезного, вибитого й заколоченого фанерою вікна свого кабінету в напівзруйнованому президентському палаці. Унизу, на вулиці, тьмяно горіли рідкі ліхтарі. Місто, яке він мріяв підняти з руїн, поринало в тривожні сутінки. Він чув вдалині, з боку Аргуна, добре знайомий, зловісний гуркіт. Машин Басаєва, Хаттаба, Радуєва. Він заплющив очі. Перед ним пропливли образи: Джохар, що говорить про свободу на тому фатальному полі; юрби радісних людей на його власній інавгурації; перелякані обличчя жінок у Гудермесі після страти...

Насіння хаосу, посіяне вбивством Джохара й вирощене гірким, двозначним плодом Хасав'юрта, дало свій перший, смертоносний паросток. Воно розривало націю зсередини. Тихий, відданий ад'ютант постукав і увійшов:

— Пане Президенте. Вони виступають з Ведено й Аргуна. Їх багато. Що накажете?

Масхадов мовчав. Він дивився на сутінкове місто, де вже гасли рідкі вогні — люди ховалися, відчуваючи наближення бурі. Годинники його легітимної влади, відміряні історією й цією страшною грою, яку він уже не контролював, тикали, відлічуючи останні хвилини. Хвилини перед братовбивчою різаниною.

— Хьоьга хьалдадаьлла, Даьла, — прошепотів він, повертаючись від вікна. Його обличчя було попільно— сірим, очі — безкінечно втомленими.

— Хьоьга хьалдадаьлла.

Зовні, все ближче, наростав гул двигунів.

§ Розділ 1 §: Сини гір:

Гуркіт двигунів, що наростав до ранку, переріс у канонаду. Другий штурм Грозного за два роки почався не ззовні, а зсередини. Загони Басаєва та Хаттаба, наче отруйне коріння, вже роками пронизували міські квартали. Їхня атака була точковою, безжалісною та ідеологічно зарядженою. Це не було військовою операцією у класичному розумінні. Це була зачистка — зачистка від маріонеток, зрадників та "невірних".

Лейтмотив: "До Джохара!" Цей клич тепер звучав не як заклик до помсти росіянам, а як пароль для атаки на колишніх побратимів. Бійці Басаєва, багато з яких пройшли через пекло 1994-95 і тріумф 1996-го, йшли в бій з фанатичною переконаністю. Їм казали: Масхадов продався Москві, розпустив справжніх моджахедів і хоче повернути закони тагута замість шаріату. Вів їх у бій не польовий командир, а "амір джихаду".

Президентська гвардія та вірні Масхадову формування (рештки загонів Суліма Ямадаєва, частина людей Руслана Гелаєва, що вагався у своїй ставці в Бамуті) тримали оборону в урядовому кварталі, навколо телецентру та в кількох укріпрайонах. Але дух було підламано. Вони воювали не з окупантом, за яким була вся моральна ясність, а з братами. З тими, з ким ще вчора ділили пайку та набої в одній землянці. Це була найах в найчистішому, найпроклятішому вигляді.

На всю цю трагедію дивилися мирні жителі, які вже повільно, але вірно почали

втомлюватися від війни. Одним із них був Хасан. Хасану було 35 років, він був електриком. Він не був ні палким прихильником Масхадова, ні фанатиком Басаєва. Він пережив першу війну, поховав батька, вбитого блукаючою кулею при обстрілі базару. Після Хасавюрта він, як і тисячі інших, повернувся у свій напівзруйнований дім у приватному секторі Старопромисловського району та намагався жити. Чинив проводку у сусідів за їжу, носив воду з колонки, мріяв, щоб його діти — 8-річна Айша та 5-річний Алі — пішли до школи. Його світ звузився до розмірів двору, печі та надії на завтрашній хліб.

Вранці 1 вересня Хасан почув не звичні далекі вибухи, а стрілянину на сусідній вулиці. Він виглянув за хвіртку і побачив, як по вулиці, притуляючись до стін, біжать кілька підлітків у камуфляжі з автоматами. За ними, з-за рогу, вдарила черга. Один з хлопчаків упав, захрипів і затих. Хасана, що вчепився у стулку хвіртки, пронизала крижана думка: стріляли не з того боку, звідки чекали росіян. Стріляли з боку центру, від масхадовців.

Через годину у його двір увірвалися троє бородатих чоловіків. У одного на рукаві була нашивка з арабським в'язом — знак загону Хаттаба.

— Хьо мича ву? (Ти хто?) — гаркнув старший, ткнувши стволом у груди Хасана.

— Хасан. Ценош... електрик. (Живу тут... електрик).

— Машин хуьлу? Бакъдар? (Машина є? Паливо?)

У Хасана був старенький "Москвич-412", що чудом уцілів. На ньому він іногда возив дрова.

— Хьюьн машин тешийла хуна. Наха хьакхаде г'ортур ду. (Твою машину конфіскуємо. Потрібно підвозити поранених), — сказав боєць, навіть не глянувши в очі. Це було не питання, а констатація.

Світ Хасана, його крихітна опора у вигляді старого автомобіля, була зламана за секунду.

Наступного дня "Москвич" з вибитими шибками та запахом крові в багажнику повернувся, кинутий біля узбіччя. Хасан знайшов у бардачку гільзу та окривавлений бинт. У його домі не було світла та води.

Радіо мовчало. Єдиним джерелом інформації стала плітка, що повзла подвір'ями, наче чумний щур: "Басаєвці взяли базар... Масхадовці тримають телецентр... Кажуть, Руслан веде людей з Бамута на допомогу, але його перехопили біля Аргуна...". Басаєв та Хаттаб застосовували методи, відточені в Будьонновську та Кизлярі, але тепер — проти своїх. Їхні бійці рухалися, використовуючи мирних жителів як живий щит. Вони займали будинки, знаючи, що по них не наважаться бити з мінометів "президентські". Вони мінували підступи до своїх позицій, не залишаючи шансів на контратаку. А головне — вони вели інформаційну війну.

Через захоплені радіочастоти та гучномовці лунали заклики: "Брати! Не захищайте зрадника Масхадова! Він веде вас до нової неволі під Москвою! Складіть зброю, присягніть шаріату, і Аллах простить вас!"

Облога президентського палацу тривала п'ять днів. До четвертого дня у захисників

закінчилися боєприпаси і найстрашніше — вода. Масхадов, визирнувши з вікна свого кабінету, побачив, як у сотні метрів від будівлі, на площі, бойовики Басаєва влаштували показову шаріатську страту двох полонених офіцерів його гвардії, звинувачених у "співпраці з ФСБ". Це був останній психологічний удар. Все було втрачено. Вночі на 6 вересня, під покровом темряви та початого дощу, рештки президентської гвардії спробували прорватися на південь, до передгір'їв. Прорив був кривавим і вдався лише частково. Сам Аслан Масхадов, переодягнений, з невеликою групою вірних людей (серед них був і молодий, люто відданий Ваха Арсанов), покинув палац через давно підготовлений підземний хід, що веде до колектору. Він ішов не як втікач, а як тінь держави, яку не зміг уберегти.

Вранці 6 вересня Шаміль Басаєв у супроводі мовчазного Хаттаба та свого нового "міністра інформації" — жорстокого та амбітного Мовсара Бараєва, піднявся на балкон ще димного президентського палацу. Його постать, освітлена низьким осіннім сонцем, була схожа на зловісний пам'ятник. Унизу товпилися його бійці та зігнані силою жителі навколишніх будинків.

— Брати та сестри! — його голос, хрипкий від безсоння та куріння, гримів у мікрофон, разносячись луною по пустих вулицях.

— Аллах акбар! Впав останній бастион лицемірів та зрадників! Впала маріонеткова, нечестива республіка Ічкерія, збудована на піску компромісів з кафірами!

Він говорив довго. Про джихад, про шаріат, про гріхи Масхадова. А потім промовив ключові слова:

— Віднині й назавжди ця земля — не "Ічкерія". Це — ВІЛАЯТ НОХЧІ-ЧО! Частина всесвітнього Халіфату, що гряде! Тут правитиме не думка юрби, а Книга Аллаха та Сунна Пророка, мир йому! Перший указ: розпускається так званий "парламент" та всі світські суди. Влада переходить до Шаріатського суду та Ради алімів. Аміром правовірних, до скликання ради, тимчасово, за волею Всевишнього, призначаю себе. Іншаллах!

Юрба зустріла це мовчанням. Не радісними криками, як у серпні 96-го, а трумною, переляканою тишею. Лише бійці Басаєва та Хаттаба викрикували "Аллах акбар!". Хаттаб, стоячи трохи позаду, з ледь помітною посмішкою спостерігав за подією. Його мрія — чистий, арабський іслам на кавказькій землі — починала здійснюватися.

Правління Вілаяту почалося не з будівництва, а з руйнування останніх залишків інфраструктури. Світло, воду, газ відключали на місяці — то через війни кланів, що контролювали підстанції, то з ідеологічних міркувань: "не потрібні нам блага кафірів". Але головним ударом став продовольчий ембарго.

Масхадов, навіть у найважчі часи, підтримував хиткі зв'язки з Туреччиною, Азербайджаном, грузинськими регіонами. Через ці канали кепсько-безупинно, але йшли гуманітарні конвої, продавалося пальне, медикаменти. Новий режим, визнаний терористичним і Москвою, і Заходом (після заяв про відмову від усіх попередніх домовленостей), опинився у повній блокаді. Кордони з Росією та Грузією були наглухо закриті. Арабські спонсори прислали долари та зброю, але не тонни борошна та

цукру. Загони під командуванням Мовсара Бараєва та небожа Басаєва, хитрого та жорстокого Зелімхана Мунаєва, почали "вилучати надлишки". Під цим розумілося все: запаси зерна у селян, продукти в крамницях, худобу. "Для потреб джихаду", — казали вони.

Тих, хто чинив опір, оголошували "ворогами шаріату". Розстріли на околицях сіл, у ярах, стали буденною практикою. Тіла часто не дозволяли ховати за звичаєм кілька днів — для науки.

Зима 1998-1999 років стала для Хасана та його родини справжнім пеклом. Москвич розібрали на запчастини мародери. Грошей не було. Працювати було ніде. Останні запаси картоплі та борошна, заховані в льоху, закінчилися до січня. Айша та Алі постійно плакали від голоду та холоду. Дружина, Марет, захворіла на запалення легень, але ліків не було. Хасан, у відчаї, пішов на базар — не купувати, а шукати хоча б якоїсь роботи. Базар, колись кипілий життям, був жалюгідним подіб'єм себе. Торгували в основному трофейним армійським майном, набоями, цигарками. Їжі майже не було. Ціна на буханець чорствого хліба була запредельною.

Хасан побачив оголошення, накреслене на картоні: "Потрібні чоловіки для робіт. Пайка. Спитати Абу— Усмана". Абу-Усман виявився суворим бородачем з північнокавказьким акцентом, але не чеченцем. Це був один із газаватів — міжнародних моджахедів. Робота була страшною: копати братські могили та ховати трупи на околичному кладовищі. Померлих від голоду, хвороб, розстріляних. Пайка — миска рідкої пшоняної каші на день і дві сухі коржі. Хасан робив це, стиснувши зуби, тупо дивлячись у землю. Він ховав сусіда, старого Абдулу, що помер від голоду. Він ховав підлітка, звинуваченого у крадіжці у бойовика. Кожної ночі він повертався додому, обтрушуючи з одягу могильну землю, і відчував, як його власна душа вмирає. Але коржі він ніс дітям.

Одного разу у лютому, повертаючись з кладовища, він побачив на своєму домі нову, зловісну мітку — на воротах була намальована арабська літера "ха" крейдою. Це означало "харам" — заборонене. Так відмічали будинки, де, за доносом пильних сусідів, жили неблагонадійні: колишні офіцери масхадовської гвардії, інтелігенція, просто ті, хто рідко ходив до мечеті.

Тієї ж ночі до них прийшли. Троє із шаріатської гвардії, що пахли дешевим одеколоном та порохом. Голова, молодий парубок із божевільними очима, представився Аміром.

— У нас інформація, що в цьому домі ховають зброю та антиісламську літературу. А також що жінка тут ходить з відкритим обличчям, порушуючи закони Вілаяту.

— У нас нічого немає, — хрипко сказав Хасан, загороджуючи двері у кімнату, де лежала хвора Марет. — Дружина хворіє. Діти...

— Відійди! — Амір грубо відштовхнув його та увійшов у дім.

Обшук був коротким і цинічним. Вони перевернули кілька ганчірок, заглянули у порожню скриню. Зброї, звісно, не знайшли. Але Амір побачив на стіні старе фото: молодий Хасан у радянській армії, у формі, з друзями— слов'янами.

— А-а-а! — злорадно протягнув він. — Колишній шураві? Служив у кафірів? І фотку цю невірну зберігаєш? Це і є антиісламська пропаганда!

Він зірвав фотографію зі стіни і шпурнув на підлогу. Скло розбилося.

— Штраф, — сказав Амір. — Сотні доларів. Або еквівалент продуктами. Протягом трьох днів. Не внесеш — дім конфіскуємо для потреб джихаду, а тебе відправимо на виправні роботи у гірський табір.

Після їхнього відходу Хасан сидів на підлозі серед уламків, дивлячись на своє посміхаюче молоде обличчя на фотографії. Звідти, з минулого, нормального життя, на нього дивився чужий чоловік. У нього не було ні грошей, ні їжі. Була лише розпука. У той момент у ньому щось переломилося. Не лють, а холодна, тваринна рішучість вижити будь-якою ціною.

•••

Весна 1999

До цього часу стало ясно: Вілаят веде країну до фізичного знищення. Почався масовий вихід. Люди йшли пішки, на возах, на напіврозвалені машинах до кордонів — в Інгушетію, Дагестан. Дороги були забиті біженцями. Це було мовчазне вирок режиму Басаєва.

Але втекти було нелегко. На дорогах стояли застави шаріатської гвардії. Втікачів ловили, звинувачували у дезертирстві та зраді джихаду. Чоловіків часто забирали у трудові батальйони або просто розстрілювали. Жінок та дітей могли розвернути назад, у голодне пекло.

Хасан тікає. Він зрозумів, що залишатися — значить приректи родину на смерть. Він продав за безцінь останнє цінне — мідний таз своєї бабусі, і купив у контрабандиста місце у фургоні "ГАЗ-66", що мав таємними стежками йти в Інгушетію. Вночі, під дощем, вони з Марет, Айшею та Алі, взявши вузлик з найнеобхіднішим, прокралися до точки збору на околиці Грозного.

Фургон був набитий людьми під зав'язку. Душно, темно, пахло страхом і немитім тілом. Машина рушила, блукаючи просілками. Через дві години їх наздогнала джип із озброєними людьми. Застава. Спалахнув ліхтар. Обличчя "аміра" з божевільними очима — того самого, що обшукував дім Хасана — з'явилося у промені світла.

— Куди, брати? Від джихаду тікаєте?

Почався обшук. Забирали останні цінності. Амір впізнав Хасана.

— А, штрафник! — усміхнувся він. — Гроші приніс? Ні?

Він схопив Хасана за комір і потягнув з фургона. Марет скрикнула. У цю мить щось у Хасані, довго накопичуване — голод, приниження, вид розбитої фотографії, страх за дітей — вирвалося назовні. Він не був воїном. Він був зламанною людиною. Але у його руці, у кишені старої куртки, лежав важкий гайковий ключ, який він узяв... "на всяк випадок".

Коли Амір потягнув його до джипа, повернувшись спиною до юрби переляканих біженців, Хасан вихопив ключ і з усієї сили, мовчки, наче забиваючи худобу, ударив його по потилиці. Лунко хруснули кістки. Амір беззвучно сів на землю. Його товариші,

приголомшені раптовістю та тишею насильства, на секунду завмерли.

— Оьрси! Спецназ! — дико закричав хтось із біженців у темряві, і це спрацювало як психологічна атака. Бойовики, злякавшись засідки, кинулися до джипа, втягнули в нього тіло свого командира та, відстрілюючись навмання у темноту, рвонули геть.

У мертвій тиші, під звук віддаленого мотора, Хасан стояв над тілом, все ще стискуючи в руці закривавлений ключ. Він убив. Не героїчно, не в бою. Як загнана тварина, захищаючи своє леговище. Як той самий "вовк". У його очах не було триумфу, лише порожнеча та жах від скоєного.

— Сідайте! Швидко! — крикнув водій фургона. — Поїхали, поки не повернулися з підмогою!

Хасан майже механічно вштовхнув у кузов ревучих дітей, забрався сам. Фургон рванув з місця. Вони їхали всю решту ночі, і Хасан не випускав з руки той ключ, відчуваючи, як кров на ньому липне і сохне. Він перетнув кордон своєї батьківщини не як біженець, а як убивця. Він залишав позаду не тільки дім, а й останні уривки себе — мирного електрика Хасана. Що залишалося попереду — він не знав.

У таборі біженців у Назрані їх зустріли юшкою, хлібом та ковдрами. Хасан мовчав. Він чув розмови навколо. Про те, що в Чечні залишився та діє Ахмат Кадиров. Що Верховний муфтії, що прокляв "ваххабістську чуму", тепер перебуває в Дагестані і збирає сили. Що Москва нарешті звернула на нього увагу. Що є чутки про формування чеченської міліції для боротьби з Віляютом. У цих розмовах була тінь надії, але для Хасана це була чужа надія. Його внутрішня війна тільки починалася...

•••

Серпень-вересень 1999

Поки Хасан намагався вижити у наметі в Назрані (Інгушетія), Шаміль Басаєв та Хаттаб, сп'янілі перемогою всередині Чечні та впевнені у своїй силі, задумали авантюру, яка мала стати їх зоряною годиною, а стала початком кінця.

Дагестанський похід.

Ідея була простою та грандіозною: підняти під зеленим прапором джихаду сусідній Дагестан, де вже існували ваххабістські анклави (Кадарська зона, село Кармахі). Об'єднавшись із місцевими радикалами Багаутдіном Магомедовим і Расулом Макашаріповим, створити "Ісламський джамаат Дагестану", а потім, за ланцюговою реакцією, і весь Кавказький Емірат. У їхній ставці у Ведено йшли лихоманкові приготування. З усього Віляюту стягувалися кращі, найфанатичніші бійці. Со складів, забитих арабськими грошима, діставали нову зброю, засоби зв'язку, форму.

Хаттаб, як завжди мовчазний та ефективний, керував мінуванням шляхів відходу та підготовкою диверсійних груп. Басаєв, у стані ейфорії, малював на картах стріли наступу: Ботліх — Хасавюрт — Махачкала. Він бачив себе новим імамом Шамілем, що об'єднує гірців у священній війні.

Ахмат Кадиров, перебуваючи в Дагестані, мав свою агентурну мережу в Чечні. Він знав про готуючеся вторгнення. І він зробив те, що стало поворотним моментом: він не просто попередив Москву (де тепер біля керма силового блоку стояв рішучий

Володимир Путін), а публічно, через ЗМІ, звернувся до чеченського народу та дагестанців. Його промову транслювали на всю країну:

"Брати-мусульмани! Ті, хто йде до вас під прапором із чужими, аравійськими гаслами, несуть не свободу і не іслам. Вони несуть голод, смерть і рабство. Вони знищили нашу Чечню, і тепер хочуть знищити ваш Дагестан. Їхній іслам — це іслам меча і крові, який чужий нашим батькам та дідам, які були суфіями. Я, як муфтії, оголошую їх — поза ісламом! Їхній джихад — незаконний! Піднімайтеся на захист своїх домівок, своїх родин, своєї істинної віри!"

Це було не що інше, як ідеологічна зброя. Кадіров легітимізував майбутній опір дагестанців і дав Москві бездоганного союзника зсереди ісламського світу.

7 серпня 1999 року багатотисячне угруповання (близько 1500-2000 бійців) вторглося до Ботліхського району Дагестану. Їх зустрів не тільки приголомшений, але вже морально підготовлений місцевий ополченець та федеральні сили, приведені в підвищену готовність. Наступ, розрахований на ефект несподіванки та паніку, відразу загруз у запеклих боях за села Ансалта та Рахата. Дагестанці, на відміну від очікувань Басаєва, не переходили масово на його бік. Вони бачили в чеченських бойовиках не визволителів, а загарбників та еретиків. Новий прем'єр-міністр Володимир Путін, якому Єльцин вже готував дорогу до президентства, отримав ідеальний шлях до карт-бланшу. Він діяв швидко та жорстко. Федеральні сили під загальним керівництвом генерала Віктора Казанцева почали масштабну контратаку із застосуванням авіації та артилерії. Але ключовим було політичне рішення: це була не війна з чеченським

народом, а антитерористична операція з ліквідації незаконного збройного формування, що вторглося на територію сусіднього суб'єкта. Ця формулювання змінила все.

Жовтень 1999

Поки в горах Дагестану гриміли вибухи, у тихому тбіліському готелі, в номері з видом на Мцхету, Аслан Масхадов провів найтяжчу ніч у своєму житті. Він був у вигнанні, але не бездіяльний. Через довірених осіб він підтримував зв'язок із тими, хто ще чинив опір Віляту всередині Чечні: з розрізненими загонами, лояльними йому польовими командирами, з підпіллям у містах. Він знав про голод, про терор, про вихід. І тепер він знав про вторгнення в Дагестан. Перед ним стояв страшний вибір: мовчки спостерігати, як "Вілят" Басаєва веде чеченський народ до остаточної загибелі у війні на два фронти? Чи зробити крок, який назавжди заклеймить його в очах частини співвітчизників як "зрадника", але, можливо, врятує націю від знищення?

На його столі лежали дві фотографії. Одна — Дудаєв на тому фатальному полі. Інша — діти, що загинули від голоду в Грозному зимою 1999-го. Дудаєв говорив про свободу. Ці діти не дожили навіть до розуміння цього слова.

Вранці 10 жовтня 1999 року, того самого дня, коли федеральна авіація завдавала масивних ударів по позиціях бойовиків у Дагестані, Аслан Масхадов скликав у Тбілісі екстрену прес-конференцію. У залі були журналісти провідних світових агентств. Він вийшов блідий, але зібраний, у строгому костюмі, але без краватки — знак жалоби.

Його промова була тихою, але кожне слово било, наче молот:

"...Останні два роки я мовчав, сподіваючись, що розум переможе. Але те, що я бачу сьогодні, — це не Ічкерія, про яку мріяв наш великий син гір Джохар Дудаєв. Це — концтабір під зеленим прапором. Ті, хто захопив владу в Грозному, уморили голодом тисячі наших старих, жінок і дітей. Вони розстрілюють наших людей за непокрите обличчя. Вони перетворили нашу священну боротьбу за свободу у фарс кривавого халіфату, який нікому не потрібен, крім них самих та їхніх арабських хазяїв. А тепер вони, ці самозвані "аміри", ведуть рештки нашого народу на різанину в Дагестан, щоб нав'язати туди той же ад. Вони оголосили війну не Росії — вони оголосили війну всьому чеченському народові, всій нашій культурі, нашій вірі, нашій людяності.

Тому сьогодні я, як законно обраний президент Чеченської Республіки Ічкерія, заявляю наступне. Режим, що називає себе "Віляят Нохчі-Чо", є терористичним та антинародним. Його лідери — воєнні злочинці. І я віддаю наказ усім, хто ще вважає себе солдатом Ічкерії, всім патріотам, в чиїх руках є зброя: Підняти цю зброю проти Віляяту! Очистити нашу землю від цієї чуми! Наша війна тепер не з російським солдатом, що воює в Дагестані з тими самими бандитами. Наша війна з тими, хто вкрав нашу свободу і перетворив її на кошмар.

Я звертаюся до Москви. Так, звертаюся. Ми можемо бути по різні боки барикад у питанні про статус. Але сьогодні є ворог страшніший за будь-які політичні розбіжності — ворог, який убиває саму душу нашого народу. І проти цього ворога ми повинні виступити разом".

У залі повисла шокова тиша, а потім вибухнула спалахами фотокамер та криками питань. Масхадов нічого не додав. Він розвернувся і пішов.

Його тінь, відкинута на стіну спалахами, здавалася величезною і трагічною. Він щойно спалив за собою всі мости у світі радикального сепаратизму. Він оголосив громадянську війну всередині громадянської війни. Він зробив найнебезпечніший і, можливо, єдино раціональний у тій ситуації крок.

Того ж вечора в кабінеті Володимира Путіна в Кремлі на великому екрані транслювали запис цього виступу. Путін, що сидів у кріслі, не відриваючись, дивився на екран. Коли промова закінчилася, він повільно повернувся до сиділих поруч міністра оборони Сергєєва та директора ФСБ Патрушева.

— Ну що, — тихо сказав він. — Схоже, історія нарешті розставила все по місцях. У нас з'явився союзник. Не найзручніший, але легітимний. Ідеологічно бездоганний. Тепер війна в Дагестані — це не наша війна. Це війна за майбутнє Чечні, де ми допомагаємо одній стороні проти іншої. Готуйте план. Не тільки військовий. Політичний. Ми будемо говорити з **Масхадовим**.

За вікном Кремля скупчувалися осінні сутінки. У Дагестані гриміла канонада. У Чечні панували голод і терор. В Інгушетії в наметі мовчав Хасан, стискуючи в кишені закривавлений гайковий ключ. А в повітрі, густому від передчуття, вже пахло новою, страшною, але тепер інакшою війною. Війною, в якій колишні вороги стануть дивними

союзниками, а брати — смертельними ворогами. І де ціна всьому — саме існування чеченського народу. Віляят опинився на вістрі ножа

§ Розділ 2 §: Гіркий дим:

Осінь 1999 року. Гірський Дагестан, околиці села Ансалта.

Дим від палаючих сакель і розривів змішувався з передсвітковою імлою, створюючи пекельну, задушливу пелену. Відступ із Ботліха більше скидався на розгром. Мрія про Кавказький Емірат розбилася об запеклий опір дагестанських ополченців і точні удари федеральної артилерії. Тепер армія Віляяту була не більше ніж потріпанним, злим і розгубленим угрупованням, що забилося в високогірні аули.

Шаміль Басаєв, сидячи на камені біля розбитої БМП, курих одну сигарету за одною. Його знаменита яструбина люті змінилася похмурою, зосередженою понурістю. Поруч, безшумно, як тінь, нишпорив з картою Хаттаб. Його спокій був моторошним.

— Вони не зрозуміли, — хрипко промовив Басаєв, спльовуючи. — Дагестанці. Казав я, що з ними треба інакше. Не як з братами, а як зі заблукалими вівцями. Силу показати з самого початку.

Хаттаб не відривався від карти.

— Силу показали, Шаміль. Вони відповіли більшою силою. І словами їхнього муфтія. Слова... виявилися сильнішими за наші кулемети.

— Кадиров? Цей продажний шейх у золотих годинниках? Його слова — як пил!

— Пил, який заліпив очі нашим потенційним прихильникам, — тихо заперечив Хаттаб. — Вони повірили, що ми — єретики. Це наша головна поразка. Тактичну — ми виправимо. Ідеологічну... — він нарешті підняв на Басаєва темні, бездонні очі, — її виправити складніше. Нам потрібен гучний акт. Дуже гучний. Щоб про наші слова знову заговорили.

Із рації на поясі Басаєва шиплячим голосом доповіли про підхід колони з пораненими. Серед них був і молодий амір одного із загонів, Арбі Бараєв. Його привезли з розтрощеною колінною чашечкою. Обличчя, спотворене болем, все ще дихало ненавистю.

— Шаміль... — просипів він, хапаючи Басаєва за рукав. — Вони... вони воюють із нами чеченцями. Чутки... Гелаєв... Масхадов... зрадники... ведуть своїх у бій проти нас... поруч із кафірами...

Басаєв вирвав руку. Він уже знав. Зв'язкові з Чечні принесли звістку про промову Масхадова. Це був удар у спину, набагато болючіший, ніж авіаудар Су-24.

— Масхадов для мене мертвий, — відрізав Басаєв, і в його голосі вперше пролунала не тільки злоба, а й щось схоже на гірке розчарування. — Він обрав сторону тагута. Він і ті, хто за ним, — такі ж вороги, як і росіяни. Гірші. Юди з наших же лав. Відтепер наш джихад — на два фронти.

Він обернувся до Хаттаба.

— Ти говориш про гучний акт. Я згоден. Але не тут. Тут ми загрузли. Нам потрібно повернутися додому. Очистити Чечню від цієї нечисті. А потім... потім ми знайдемо

таку ціль, що весь світ здригнеться. Не якийсь там Будионновськ. Ціль у самому серці Росії. Або... — його погляд став відірваним, — або в самому серці їхніх союзників.

Хаттаб повільно кивнув.

У його мовчазній згоді була безодня холодної, розрахованої рішучості.

Табір біженців "Супутник", Назрань.

Холодний листопадовий вітер гуляв між рядами сірих армійських наметів, завиваючи в розтяжках. У наметі № 47 родина Хасана тислася навколо бляшаної пічурки— буржуйки, паливом для якої служило все, що міг знайти Хасан. Він сидів, дивлячись на слабкий вогник, і методично, тремтячими руками, чистив той самий гайковий ключ ганчіркою, змоченою в солярці. Від крові не лишилося і сліду, але в його очах вона бачилася й досі.

— Дада, — тихо сказала Айша, притискаючись до нього. — Ти знову його чистиш. Він же чистий.

— Іржавіє, йо1, — хрипко відповів Хасан. — Інструмент має бути в порядку.

Це був його єдиний зв'язок із минулим життям. Не з мирним, а з тим, секундним, коли він перестав бути жертвою. Інструмент убивства як останній оплот контролю в світі, де він нічого не контролював.

У намет зайшов сусід, старий вчитель Салман. Він приніс чутки, які були тут головною валютою.

— Чув, Хасан? Кадиров у Хасав'юрті. Не просто в Дагестані, а вже на кордоні. З ним люди з Гудермеса і Курчалюю. Говорять, він формує загін. Для боротьби з... — Салман знизив голос, хоча шепотіти в шумі табору було безглуздо, — з нашими ж.

— З якими "нашими ж"? — похмуро спитав Хасан, не відриваючись від ключа.

— Ну, з цими... з ваххабітами. З басаєвцями.

Хасан нічого не відповів. У його пам'яті сплило обличчя Аміра з божевільними очима, хрускіт кісток під ударом. "Нашими ж". Кордони між "своїми" і "чужими" остаточно розплилися, перетворившись на криваву кашу.

— І ще, — додав Салман, — говорять, масхадовці... ті, що лишилися вірні... вони в горах Аргуна збираються. Руслан Гелаєв людей збирає. Їм росіяни навіть зброю передають. Дивні справи, Хасан. Дуже дивні. Брат на брата, а росіяни — як судді збоку.

— Не судді, — раптом, різко сказала Марет, поправляючи ковдру на сплячому Алі. Вона рідко вступала в такі розмови. — Вони просто нацькували одних на других. Їм так зручніше.

Хасан подивився на дружину, потім на ключ. "Нацькували"? Його ніхто не нацькував. Його довели. Довели голодом, страхом, приниженням. І він відповів. Так само, як, можливо, відповідь тепер, якщо з'явиться шанс вдарити по тих, хто зробив його життя пеклом. Не з патріотизму. Не з віри. З помсти. Брудної, особистої, тваринної помсти.

Через кілька днів у таборі з'явилися вербувальники. Але не з порожніми обіцянками, а з ідеєю. Вони були іншими. Одягнені в суміш камуфляжу і цивільного, вони не кричали, а говорили тихо, дивлячись прямо в очі. На їхніх нарукавних

пов'язках було виведено фарбою: "НОЧ— БОВ" і нижче, дрібніше: "Національно-визвольний чеченський батальйон від тероризму і ваххабітів".

Один із них, кременезний чоловік з розумними, втомленими очима і шрамом через брову, підійшов до багаття, біля якого сидів Хасан.

— Шун хіусамехь беркат, машар хуьлда!, — сказав він чеченською.

— Хьуна а хуьлда!, — автоматично відповів Хасан.

— Чув, ти з Грозного. Старопромисловка.

— Так.

— Дім стоїть?

— Стояв. З міткою "харам" на воротах. Що тепер — не знаю.

Вербувальник кивнув, наче це була очікувана і правильна відповідь.

— Мене звать Іса. Раніше був сержантом у Масхадова. В президентській гвардії. А тепер... — він ткнув пальцем у пов'язку, — служу тут. Знаєш, що це означає?

"Національно-визвольний"?

Хасан знизав плечима.

— Це означає, що наша війна змінила фронт, — тихо, але чітко сказав Іса. — Президент Масхадов сказав прямою текстом: наша земля захоплена чумою. Чумою, що прийшла з аравійських пустель. Чумою, яка морять наших дітей голодом і вішає на наші будинки арабські літери. Ми звільняємо свою землю не для Москви. Ми звільняємо її для себе. Від терористів і ваххабітів. Зрозумів різницю? Це не міліція Кадірова, хоча ми з ними союзники зараз. Це — армія справжньої Ічкерії, яка воює за її порятунок від варварів. Хочеш помститися тим, хто перетворив твій дім на пекло? Хочеш, щоб твої діти знали, що їхній батько не втік, а повернувся і вигнав нечисть? Ласкаво просимо.

Промова була не пафосною, а якоюсь вичерпною. У ній була та сама "проста мета", яку шукав Хасан, але вкладена в слова, які надавали їй сенсу більше, ніж просто помста. Визволення. Від чуми.

— А хто командує? — спитав Хасан.

— Поки — я і такі ж, як я. Ті, хто не зламався. А в ідеалі... нас благословив Масхадов. І підтримує Кадіров. Дивний союз, так. Але війна — вона завжди дивні союзи народжує. Головне — знати, за що б'ються твої товариші ліворуч і праворуч. А вони б'ються за те ж, за що і ти — за свій поріг.

Хасан довго дивився на полум'я, потім на свої руки. Руки електрика. Руки могильника. Руки вбивці.

— Я не військовий, — повторив він свою стару мантру.

— У цьому батальйоні всі — колишні невійськові, — усміхнувся Іса. — Вчителі, трактористи, студенти. Навчать. Головне — мати мотивацію. У тебе вона є. У тебе вона живе з тієї старої болі.

Хасан повільно підвівся.

— Куди йти?

Грудень 1999 року. Опорний пункт "Схід", біля села Толстой-Юрт.

Ферма перетворилася не просто в навчальний центр, а в ідеологічний плацдарм. На стіні одного із сараїв висів великий, намальований від руки транспарант: "СВОБОДА ІЧКЕРІЇ — ВІД ВАХХАБІТСЬКОЇ ЧУМИ!" і нижче: "НОЧ-БОВ — МЕЧ НАРОДУ".

Тут готували не просто бійців, а носіїв ідеї. Інструкторами були і російські контрактники (їх називали "радниками"), і чеченці на кшталт Іси. Після тактичних занять часто були бесіди. На них приходили і місцеві старейшини, і польові імами, лояльні Кадирову. Вони говорили про історію, про традиційний іслам, про те, чим ваххабізм відрізняється від віри батьків.

— Вони називають нас "муртадами" — відступниками, — говорив сивий імам із Курчалюю. — Тому що ми шануємо святих, ходимо до зіяратів, віримо в милість Аллаха, а не тільки в Його гнів. Вони принесли нам релігію без милосердя, без історії, без душі. Релігію пустелі для народу гір. Це не джихад. Це духовний геноцид.

Хасан слухав. Для нього, людини далекої від тонкощів теології, ці слова були важливі. Вони давали ім'я тому злу, що прийшло в його дім. Це була не просто "банда", а чужа, ворожа ідеологія, що захопила його батьківщину. Його боротьба з помсти починала обростати сенсом захисту чогось більшого — своєї культури, своєї, як виявилось, віри.

Коли на ферму приїхав Ахмат Кадиров, він спочатку довго молився з бійцями в імпровізованій мечеті, а потім говорив з ними.

— Ви — не найманці, — його голос гримів під низькими склепіннями. — Ви — воїни Аллаха в самому істинному сенсі! Ви очищаєте землю, осквернену ерессю і кров'ю невинних! Президент Масхадов, нехай збереже його Аллах, вказав нам шлях. Він сказав: ворог — не російський солдат, який теж воює з цією заразою. Ворог — той, хто вкрав нашу священну боротьбу і опоганив її! "Національно-визвольний" — це правильно! Ви звільняєте нашу націю від рабства у чужих ідей! Від рабства у арабських шейхів, яким наші життя — пил! Ви б'єтесь за те, щоб наша Чечня знову стала ЧЕЧНЕЮ, а не вілаятом у чужому халіфаті!

Це була промова не політика, а полководця і проповідника в одній особі. Вона запалювала. Вона виправдовувала союз із недавнім ворогом, зводячи його до рангу святої необхідності. Хасан бачив, як навіть найпохмуріші бійці випрямляли спину.

Кадиров підійшов до строю, вітаючись за руку. Зупинившись перед Хасаном, він спитав:

— Як звуть бійця?

— Хасан. Із Грозного.

— Вже був у бою?

— Був. Під Комсомольським.

Кадиров уважно подивився на нього.

— Важко, сину? Проти тих, з ким, може, і в одній мечеті молилися?

Хасан відповів те, що відчував після всіх цих бесід:

— В одній мечеті ми молилися Аллаху милосердному. Вони молляться іншому богу. Богу ненависті. Тому не важко, ваша світлість. Як чистити хлів від падла.

Кадиров схвально лягнув його по плечу.

— Вірно говориш. Тримайся, воїне визволення. Найважча робота — попереду. І нам, і йому, — він кивнув на стоїть трохи поодаль Рамзана, який все вбирив, як губка, — належить довести її до кінця.

Січень 2000 року.

Передгір'я, операція із зачистки села Комсомольське.

Це була вже не навчалка. Морозне повітря розривали трелі автоматів і глухі вибухи. Федерали блокували село, де засіло велике угруповання басаєвців. Всередину, для "точкової роботи", заходили групи чеченської міліції. Вони знали планування, вони могли відрізнити місцевого від прийшлого.

Група Хасана, під командуванням колишнього масхадовського сержанта Іси, отримала завдання — очистити кілька будинків на околиці. Бій був коротким і страшним. У напівзруйнованому будинку вони натрапили на опір. Граната, кілька черг, крики. Коли дим розсіявся, на підлозі лежав молодий бойовик, може, років вісімнадцять. Він був поранений у живіт і вмира. Біля нього валявся не автомат, а старий карабін Сімонов.

Хасан, прикриваючи, підійшов ближче. Хлопець дивився на нього скляними очима, губи шепотіли щось.

— ...мама... — розчув Хасан.

На шиї у бойовика болталася нашивка з арабською в'яззю — знак загону Хаттаба. Чужий. Ворог. Той, хто приніс у його дім голод і смерть.

Але в цю мить Хасан побачив не ворога. Він побачив того самого підлітка, якого колись пристрелили на його вулиці в перші дні перевороту. Він побачив можливе майбутнє свого Алі, якщо це пекло триватиме.

— Санітарів! — крикнув він, але було вже пізно. Хлопець видихнув і затих.

Іса підійшов, важко присів на корточки, закрив мертвому очі.

— Малий ще був, щеня, — пробурмотів він. — Ідіотів набрали. Кашу їм заварили, а розхльобувати нам.

— Він... він "мама" просив, — невпевнено сказав Хасан.

— Всі вони "маму" просять наприкінці, — безжалісно відповів Іса, підводячись. — А поки живі — готові різати чужих матерів за ідею. Не думай, Хасан. Думати тут — з розуму зійти. Роби свою роботу. Чисти дім. Камінь за каменем.

Ввечері, після бою, федеральний офіцер, капітан, побудував їх і сухо подякував за роботу.

— Без вас ми б тут утричі більше крові втратили. Молодці.

Його слова звучали щиро, але в них була дивна, недоречна в цьому пеклі, нормальність. Російський офіцер хвалить чеченців за вбивство інших чеченців. Логіка цієї війни зводила з розуму.

Пізніше, біля багаття, Іса, розбираючи автомат, сказав:

— Чув, Гелаєв у Аргунській ущелині рейд почав. На склади Басаєва. Масхадов йому з Грузії карти передав, говорять. Ось так-то. Ми тут з ошметками воюємо, а Гелаєв, той

самий, що в 96-му проти росіян воював, тепер по тилах Басаєва гуляє. Світ перевернувся, Хасан.

Літо 2000 року.

Поки в горах і передгір'ях йшла брудна, виснажлива війна, у кабінетах Москви, Тбілісі і Хасав'юрта плелася інша, не менш складна павутина.

Хасав'юрт. Штаб Ахмата Кадірова.

Кадіров і прилетівший із Москви повноважний представник Президента (у цьому світі — фігура, близька до Володимира Путіна) вели важкі переговори.

— Ахмат-хаджі, ваші люди працюють добре. Але одного силового противаги недостатньо. Потрібна політична фігура. Легітимна. Для Заходу, та і для вашого ж народу.

— У вас є Масхадов, — сухо зауважив Кадіров. — Він ваш "легітимний" президент у вигнанні.

— Масхадов — символ, але не адміністратор. І він... не наш. Він тимчасовий союзник. Нам потрібна фігура, яка буде міцно пов'язана з майбутнім Чечні у складі Росії. Ця фігура — ви.

Кадіров мовчки курих люльку.

— Ви хочете, щоб я став головою адміністрації? Під Масхадовим?

— Ми хочемо, щоб ви стали гарантом стабільності. Масхадов отримає титул, представницькі функції — для примирення. Реальна влада, силова і фінансова, буде у вас. А через якийсь час... історія все розставить по місцях.

Кадіров розумів. Його робили "князем" при "королі у вигнанні", з перспективою самому стати королем. Але ціна — повна залежність від Москви і вічна ворожнеча з радикальним крилом сепаратистів.

— А що з обіцянками? Референдум? Статус?

— Все буде. Свого часу. Спочатку потрібно виграти війну. А для цього потрібен мир. Хоч би видимість його.

А тим часом у Тбілісі, у політичному притулку Аслана Масхадова відбувалася зовсім інша динаміка.

Масхадов і його вірний соратник, молодий, амбітний Ахмед Закаєв, аналізували зведення.

— Росіяни наступають по всіх фронтах, — говорив Закаєв. — Але вони використовують наших як гарматне м'ясо в самій брудній роботі. Кадіров стає їхньою головною креатурою.

— Кадіров — реаліст, — втомлено сказав Масхадов.

— Він бачить, що проект Вілаяту веде до геноциду. Він обирає менше зло. Як і ми.

— Менше зло? Аслан, вони використовують нас! Як тільки ми допоможемо їм зламати хребет Басаєву, вони викинуть і нас, і Кадірова, і встановлять пряме правління!

— Можливо, — погодився Масхадов. — Але у нас є козир. Легітимність. Я — законний президент, за їхніми ж колишніми оцінками. І я пішов на союз. Це дає нам

право голосу в післявоєнному врегулюванні. Якщо, звичайно, ми виживемо.

— А Гелаєв, Радуєв? Вони воюють, але не підкоряються ні росіянам, ні Кадірову. Вони воюють за стару Ічкерію, але проти Вілаяту.

— Гелаєв — воїн. Не політик. Він — наш меч. І йому теж знайдеться місце.

Масхадов підійшов до вікна. Закаєв був правий. Вони йшли по лезу ножа. Союз із Москвою був угодою з дияволом. Але альтернатива — бути жертими іншим, ще більш страшним дияволом, що прийшов із Сходу...

Гори Ведено. Ставка Басаєва.

Положення погіршувалося. Контроль над рівниною був втрачений. Загони Вілаяту були затиснуті в гірських районах. Фінансування від арабських спонсорів скорочувалося — їм не подобалося вкладати у програшний проект. Але Басаєв не здавався. Його ідея "гучного акту" набувала форми.

Він і Хаттаб сиділи над картою не Чечні, а Центральної Росії.

— Москва, — говорив Хаттаб, водячи тонким пальцем по карті. — Надто сильно захищена. Але є інші цілі. Серце їхньої військової могутності. Або... символи.

— Я думав про ядерні об'єкти, — похмуро сказав Басаєв. — Але це... складно. Потрібні люди всередині.

— Є простіше. Їхня гордість. Їхнє почуття безпеки. Щось, що покаже, що ми можемо вдарити в будь-якому місці. Театр. Великий магазин. Школа.

Басаєв поморщився.

— Школа? Діти? Це... навіть для джихаду...

— У джихаді немає місця слабкості, Шаміль, — холодно перебив його Хаттаб. — Вони вбивають наших дітей з повітря, бомбами. Їхнє суспільство повинне відчувати той самий біль, той самий страх. Тільки тоді вони змусять своїх правителів зупинитися. Або... — він перевів погляд на захід, — ми повинні вдарити по їхнім новим друзям. По тих, хто дає їм гроші і розвіддані. Щоб союз розсипався.

Осінь 2000 — літо 2001.

Війна в Чечні перетворилася на серію локальних операцій: зачистки сіл, рейди гірськими стежками, спецоперації з ліквідації польових командирів. "Чеченська міліція" Кадірова і загони, лояльні Масхадову (частіше за все діяли під началом Гелаєва), несли основну тяготу втрат у цих операціях. Федерали забезпечували артилерійську і авіаційну підтримку, блокаду, спецназ для найскладніших завдань.

Хасан, на свій жах, звик. Звик до вигляду смерті. Звик до постійної напруги. Він став цінним бійцем — не тому що був хоробрий, а тому що був обережний, знав місто і не втрачав голови. Його підвищили до командира відділення. Він тепер теж вчив новобранців: "Не біжи на звук пострілу. Обходь. Дивись під ноги. Довіряй, але перевіряй". Солдатська мудрість, оплачена кров'ю.

Одного разу його відділенню доручили супроводити важливу персону — російського журналіста з ліберального видання, який хотів зробити репортаж про "чеченців, які воюють проти терористів". Журналіст, молодий, нервовий хлопець на ім'я Кирило, постійно задавав питання.

— Чи не здається вам, що вас просто використовують? Що після перемоги над Басаєвим Москва забуде всі обіцянки?

Хасан, мовчки ведучи його по руїнах колишнього заводу, нарешті відповів:

— Мене вже використовували. Інші. Вони відібрали в мене все. Навіть надію. Зараз у мене є автомат і люди, які дивляться мені в спину. І шанс, що мої діти не будуть ритися на звалищі. Це не політика. Це виживання. А щодо обіцянок... — він похмуро усміхнувся, — я їм не вірю. Я вірю тільки тому, що можу потягти. Цій ствольній трубі. Цим руїнам. І тому, що якщо я сьогодні не вб'ю того снайпера на тій даху, він уб'є мене завтра. Вся ваша політика — деє там. А тут — просто війна.

Журналіст записував, але в його очах читалося нерозуміння. Він шукав високі сенси, а натикався на просту, тваринну правду окопів.

Тим часом, у керівництві Вілаяту назрівав розкол. Постійні невдачі, тиск, загибель ключових командирів (в одній з операцій ФСБ і кадіровців був убитий Мовсар Бараєв) посилювали суперечності між кавказцями на чолі з Басаєвим і інтернаціоналістами Хаттаба.

— Ти втрачаєш зв'язок із народом, Шаміль, — якось сказав Хаттабу один із старих абреків. — Твої араби поводяться тут як господарі. А народ голодує і тікає.

— Народ повинен пройти через очищення стражданням, — був догматична відповідь. — Джихад — не шлях перемоги.

Але навіть серед найближчого оточення Басаєва дозрівало незадоволення. Молодий, харизматичний і вкрай радикальний Доку Умаров почав відкрито критикувати тактику.

— Ми засіли в горах, як бабаки! Нам потрібна не оборона, а наступ! У саме серце Росії! Або проти їх посібників на Заході! Потрібен удар, від якого вони не очуняють!

Басаєв слухав його, і в його очах спалахував знайомий вогонь авантюризму. Хаттаб же бачив у Умарові загрозу — некеровану, дику силу, здатну знищити і без того хиткі позиції. Але зупинити розгойдуваний човен було вже неможливо...

11 вересня 2001 року. Ранок.

Хасан перебував на короткій передищі в Гудермесі, в казармі кадіровської міліції. Він сидів у кімнаті відпочинку, де старий телевізор показував перешкоди. Хтось із бійців покрутив антену, і на екрані проступило зображення. Спочатку ніхто не зрозумів. Американські новини. Башти-близнюки. Дим. Потім — другий літак.

У кімнаті запанувала мертва тиша. Всі дивилися, заворожені масштабом катастрофи.

— Аллах акбар... — хтось прошепотів мимоволі.

— Це... це хто? — спитав молодий боєць.

— Ті, хто ненавидять Америку, — похмуро сказав старий сержант. — Араби, напевно. Таліби...

Хасан дивився на екран і відчував крижану вагу в грудях. Він згадав слова Іси про "гучний акт". Згадав розмови про те, що Басаєв і Хаттаб шукають ціль, щоб "весь світ здригнувся". Ця думка була чудовиською, не вкладалася в голову. Але війна навчила

його: найчудовиськовіше — найвірогідніше.

Того ж дня по казармі пролетіла новина: всі відпустки скасовані, підвищена боєготовність. А ввечері приїхав офіцер із ФСБ. Він зібрав командирів.

— Ситуація в світі змінилася кардинально, — сказав він без преамбули. — Те, що сталося в США — робота міжнародної терористичної мережі "Аль-Каїда". Ті самі сили, що фінансують і направляють Басаєва і Хаттаба. Відтепер наша операція тут — частина глобальної війни з тероризмом. Очікуйте посилення допомоги, в тому числі від американців. І будьте готові — бандити, відчувши вітер в спині, можуть піти на відчайдушні кроки. Останні дані розвідки: Басаєв і Хаттаб готують велику диверсію. Мета невідома. Масштаб — максимальний.

Хасан вийшов на ганок, закурив. Вечірнє небо над Гудермесом було мирним, усіяним зорями. Десь далеко, за океаном, горіли башти. А тут, в горах Чечні, готувався новий вибух. Ланцюг страждань, який він колись зламав гайковим ключем на тій темній дорозі, виявився нескінченним. Він простягнувся через весь світ.

Він дістав із кишені той самий ключ. Він був холодним і важким. Інструмент. Знаряддя. Символ.

"Чисти дім", — сказав колись Іса. Дім виявився величезним. І дуже, дуже брудним.

§ Розділ 3 §: Політичні ігри:

11 вересня 2001 року. Москва, Кремль, ніч.

За вікном кабінету в Сенатському палаці горіли золотом куполи, але всередині панувало холодне люмінесцентне світло. Володимир Путін дивився на екран, де в петлі крутилися кадри: башти-близнюки, клуби диму, другий літак, ніби вривався прямо в свідомість усього світу. Звук був приглушений.

Тишу порушував лише шелест паперів, який виробляв міністр оборони Сергій Іванов, і приглушені кроки чергового офіцера зв'язку.

Путін не відривав погляду від екрану. Його обличчя, зазвичай зібране в нейтральну, уважну маску, було напружене до межі. Однак в очах не було шоку чи жаху. Був холодний, майже металевий розрахунок.

— Сергію Борисовичу, — сказав він, не обертаючись.

— Зв'язок із нашим резидентом у Нью-Йорку. Мені потрібні перші, найсиріші оцінки ЦРУ. Хто і як.

— Вже робимо, Володимире Володимировичу, — відгукнувся Іванов. — Але вже зараз ясно — масштаб, координація. Це не одинаки.

— Це "Аль-Каїда", — тихо, але виразно промовив Путін. Він нарешті відкинувся в кріслі, повернувся до присутніх: Іванову, директору ФСБ Патрушеву, міністру закордонних справ Ігореву. — Бен Ладен. Ті самі структури, що ми відстежуємо в Панкісі, в Грозному, в Хасав'юрті. Ті самі гроші, що йдуть Басаєву через аль— Валіда аль-Гаміді. Їхній почерк.

Патрушев кивнув:

— Збіг за методикою підготовки терористів— смертників, за каналами

фінансування — майже стовідсотковий. Хаттаб проходив навчання в їхніх таборах в Афганістані.

Путін підвівся, пройшовся до вікна. Місто спало ілюмінацією мирного життя, якої більше не було.

— Світ щойно розділився на "до" і "після". Наша позиція має бути першою. Не другою, не третьою. Першою. Нам дано історичний шанс. Не упускаємо його.

Він обернувся, і його погляд став гострим, командирським.

— Миколо Платоновичу, готуйте розширену довідку за всіма зв'язками між чеченськими угрупованнями, "Аль—Каїдою" і талібами. Карти, фінанси, особистості. Все, що у нас є і що можемо запросити у союзників. Михайле Михайловичу, через дві години я дзвоню Бушу. Домовляйтеся про розмову. Протокол — екстрений, особистий. Миколо Платоновичу, ви зі мною. Ми говоритимемо мовою, яку він зараз розуміє найкраще — мовою війни з терором.

17 вересня 2001 року. Нью-Йорк. Тимчасовий офіс делегації США, штаб-квартира ООН

Кабінет був зібраний на швидку руку: стандартний стіл із світлого дерева, прапор США в куті, прапор ООН біля вікна. Жодних особистих речей. Тільки папки, телефони і запах — суміш кондиціонера, паперу та ще не вивіреної гари. З вікна відкривався Манхеттен. А точніше — те, що від нього залишилося. Над півднем острова піднімався сіро-білий шлейф, повільно розповзаючись небом, як дим від величезного багаття, яке неможливо погасити.

Джордж Буш сидів, схопивши руки. Він майже не дивився у вікно — ніби боявся, що якщо подивиться, то знову побачить падаючі вежі. За останні шість днів він спав уривками, їв автоматично і говорив з десятками людей, але жодна розмова не була такою, як ця.

Коли двері відчинилися і увійшов Володимир Путін, Буш підвівся миттєво. Потиск руки був міцним, незвично довгим.

— Володимире... дякую, що знайшли час, — сказав він хрипко. — Зараз кожна година на вагу золота.

— Я розумію, — кивнув Путін. — Саме тому я тут.

Він говорив неголосно, без виразу співчуття в голосі, і це дивним чином діяло заспокійливо. Не було ні банальних фраз, ні спроби розділити біль. Тільки діло. Вони сіли. Кілька секунд тривала тиша — та сама, в якій обое розуміли, що ця розмова може змінити не тільки політику, але й хід воєн.

Путін поклав на стіл тонку, але щільну папку.

— Джордже, я не говоритиму загальних слів, — почав він. — Я хочу показати вам контекст. Те, що сталося тут 11 вересня, для нас — не абстракція.

Він відкрив папку. Супутникові знімки, акуратно розкладені, з підписами та датами.

— Грозний, січень 1997 року, — Путін вказав пальцем. — І той самий район — жовтень 1998-го.

Буш нахилився ближче. Різниця була очевидною навіть без пояснень: квартали, що ще розрізнялися на першому знімку, на другому перетворювалися на сіру, зламану порожнечу, а на поверхні арабські символи, молитви, прапори радикалів.

— Це не бойові дії, — продовжив Путін. — Це систематичне знищення інфраструктури, людей. Електростанції, водозабори, лікарні. Робилося це не під час штурму, а після, щоб місто не можна було повернути до нормального життя.

Він перегорнув сторінку.

— Сержень-Юрт. Літо 2000-го. Табір Хаттаба.

— Ми вважали це навчальною базою, — обережно сказав Буш.

— Частково, — погодився Путін. — Але зверніть увагу на ці будівлі.

Він підсунув знімок ближче, дістав олівець, обвів кілька будівель.

— Це не казарми. Це майстерні. Виробництво СВУ, навчання підричників, ідеологічна обробка. У нас є перехвати лекцій. Методики ті самі, що використовувалися в Афганістані та Пакистані.

Буш підвів погляд.

— Ви впевнені у зв'язках?

Путін кивнув.

— Ми відстежили кількох інструкторів. Саудівці. Єменці. Люди, що раніше з'являлися в Кандагарі. Переміщення — через Туреччину, Грузію. Це не локальний конфлікт. Це терористична та смертоносна мережа, що загрожує безпеці всього світу.

Пауза.

— Мішень завжди одна й та сама, — тихо сказав Путін. — Мирні жителі. Жінки. Діти. Не армія. Не уряд. А відчуття, що ніде не можна бути у безпеці.

Буш повільно випрямився у кріслі. Він не відводив погляду від фотографій.

— Те, що Бен Ладен зробив Нью-Йорку за один день, — продовжив Путін, — Басаев і Хаттаб робили у нас роками. Просто у нас не було камер CNN.

Тиша стала важчою.

— Ви називаєте їх частиною "Аль-Каїди", — нарешті сказав Буш. — Це серйозне твердження.

— Я називаю їх тим, чим вони є, — відповів Путін. — Не сепаратистами. Не борцями за свободу. А регіональним філіалом глобальної терористичної структури. Буш відкинувся назад, задумався. Потім задав питання, яке дійсно мало значення:

— А чеченці, які воюють проти них... Хто вони?

Путін був готовий до такого питання, він вирішив діяти на випередження, для виправдання своєї також кривавої кампанії.

— Їх очолює Аслан Масхадов, — сказав він. — Законно обраний президент Ічкерії. Людина, з якою ми воювали в середині дев'яностих. І людина, яка зрозуміла, що тероризм знищить її народ швидше, ніж будь-який зовнішній ворог.

— Він публічно засудив атаки на мирних жителів?

— Так. І закликав чеченців чинити опір радикалам. Його підтримує муфтій Ахмат Кадиров. Це не наші маріонетки. Це внутрішній вибір суспільства, поставленого на

грань виживання.

Буш повільно кивнув.

— Мені важливо, — сказав він після паузи, — щоб ця війна не виглядала як війна проти ісламу.

— Саме тому я тут, — відповів Путін. — Тому що на Кавказі мусульмани вже воюють проти "Аль-Каїди". І їхній голос має бути почутий.

Буш підвівся, підійшов до вікна. Подивився вниз, туди, де ще димилися руїни.

— Що ви пропонуєте? — запитав він, не обертаючись.

— Визнати нашу операцію частиною спільного фронту, — сказав Путін. — Зняти обмеження, пов'язані з Чечнею. Налагодити обмін розвідданими. Не публічно — ефективно.

Він зробив паузу.

— Щоб наступного 11 вересня не було ні тут, ні у нас.

Буш обернувся. У його погляді вже не було сумніву — тільки важке, вимушене рішення.

— Ми не воюємо з ісламом, — сказав він повільно. — Ми воюємо з убивцями.

За кілька годин ці слова почутиме весь світ.

Кадри цього виступу пізніше облетять увесь світ. Буш, твердий і непохитний:

"Ми не воюємо з ісламом. Ми воюємо з убивцями. І сьогодні ми бачимо дивовижний і обнадіюючий приклад: чеченський народ, мусульмани, самі піднялися проти цих убивць, що захопили їхню землю. Вони б'ються проти "Аль-Каїди" на Кавказі, як ми будемо битися з нею в Афганістані. Америка підтримає цю боротьбу. Ми знімаємо обмеження на допомогу Російській Федерації у цьому протистоянні. Наш спільний ворог — тероризм. І ми переможемо його разом!".

У кабінеті Путіна, коли промова закінчилася, запанувала тиша. Потім Іванов важко зітхнув:

— Легітимація відбулася. Війна тепер — інша.

— Тепер починається найскладніша частина, — сказав Путін, дивлячись у вікно. — Треба виграти не тільки війну. Треба виграти мир. І для цього нам потрібен Масхадов.

Жовтень-листопад 2001 року. Кавказькі хребти та засекречені кабінети.

Поки у столицях політики міняли риторику, підлаштовуючись під новий, грубий вітер епохи, у горах Чечні та тиші архівів йшла інша, підспудна робота. Робота без гучних слів, де інструментом була не дипломатія, а сталь, радіомовчання і тонка отрута. Прибуття перших американських та натовських фахівців, "гуманітарних працівників" з незвично уважними очима та "саперів", чиє обладнання було надто складним для пошуку протипіхотних мін, викликало не просто недоуміння, а леденячий шок у обох сторін вимотого конфлікту. Федерати та їхні чеченські союзники мовчки спостерігали, як чужі в цивільному розгортають антени, що ловлять не місцеві пересуди, а шепіт зі супутників.

Вони привезли із собою не лише ящики з технікою. Вони привезли знання. Точні, як скальпель, цілевказівки: координати маршрутів кур'єрських стежок, теплові

відбитки тіл у глибоких печерах Шато-Аргуна, розшифровки уривків ефіру, що летіли через засніжені перевали з далекого, вже бомбованого Афганістану. Це була нова мова війни, і Москва з Вашингтоном, скрегочучи зубами, почали на ній говорити. На стику цих даних, у сірій зоні мовчазної згоди, народилася операція "Привид".

Її мета була елегантна і проста: видалити ключові фігури Вілаяту з шахової дошки, не залишаючи відбитків пальців.

20 жовтня 2001 року. Високогірний табір біля Тазен— Кале.

У саклі, вмурованій у схил скелі, пахло сирістю, гасом та старою пилюкою. Емір Хаттаб, колись грізний та енергійний польовий командир, тепер був тінню. Його знаменита чорна борода посікла, у глибоко запалих очах горів не колишній фанатичний вогонь, а втомлене, гарячкове полум'я. Війна стискала його навколо, як удав. Рейди вимотували, місцеві бійці, лякаючись цієї нової, незрозумілої точності федералів, тікали по ущелинах. Його шаріатська гвардія була майже розгромлена і втратила бойовий дух.

Він сидів за грубим столом, схилившись над потертою топографічною картою всього Кавказу. Місячне світло чіплялося за її складки, а він через лупу водив здригнулим пальцем по тонких лініях хребтів, наче шукаючи в них порятунку, таємного проходу назад у свою легенду. Тишу розірвав скрип дверей. У проїзмі стояв юнак, зв'язковий. Його обличчя, обвітрене гірськими вітрами, було блідим, а очі — два налякані вуглики бігали по темних кутах. У руках, стягнутих у грубі рукавиці, він бережно, майже благоговійно тримав предмет, завернутий у потрісканий поліетилен.

— Еміре... Тобі. Принесли з низу, з-за лінії фронту, — голос хлопця зірвався на шепіт. — Кажуть, з Афганістану. Від... від Абу Умара. *факат байна ядайка. уа бисур'а кусу*.

Хаттаб завмер. Зв'язок з Тора-Бора, із серцем світового джихаду, був мертвий уже тижні. Думка про зраду блиснула і згасла — надто витонченою була б пастка. Він повільно простягнув руку. Поліетилен шелестів, як сухе листя. Під ним простий паперовий конверт, трохи вологий від гірської сироти.

Всередині лежав лист. Папір був тонким, майже папіросним, виписаним арабською в'яззю, такою знайомою його оку. Підпис внизу — та сама, узорчата, як печатка братерства. Серце еміра здригнуло. Товариш по зброї, один із стовпів "Аль-Каїди", жалівся на важкі втрати під ударами невірних, звеличував несхильну стійкість Хаттаба на Кавказі, цій неприступній бастіоні. А потім, переходячи до справи, у майже поетичних, завуальованих виразах, описував нову, геніальну тактику мінування, народжену у вогні афганських гір — спосіб зробити землю під ногами ворога живою та смертельно небезпечною.

До листа була додана друга сторінка. Ще тонша, промаслена на просвіт, виписана не словами, а хімічними формулами та схематичними малюнками. Це була перлина, дорогоцінне знання із самого епіцентру війни. Втома Хаттаба наче рукою зняло. Він відчув приплив старих сил. Ось воно — доказ, що їх не забули, що битва триває. З жадібністю він приніс дорогоцінні листи ближче до полум'я газової лампи, що стояла

на краю столу. Помаранчеве світло заграло на арабських літерах, вихоплюючи з тіней складні схеми вибухових речовин. Він не помітив, як від тепла його пальців та лампи з промасленого паперу почав підніматися найлегший, майже неловимий парочок. Не відчув слабкого, гіркуватого запаху, схожого на мигдаль — запаху, що губився у гасовій вохкості та димі вогнища.

За годину емір відклав лист. В очах заплило, карта почала роздвоюватися. "Втома". Він спробував підвестися, щоб покликати когось, але ноги не слухалися. Ще за годину світ стиснувся до розмірів палаючої лампи. У шлунку та м'язах сковало крижаною судорогою, яка потім змінилася пекельною болю, що рвала тіло зсередини. Він гепнувся на глиняну підлогу, судомощо стискаючи у знобливих пальцях промаслений аркуш.

Охоронці знайшли його на світанку. Тіло було зігнуте в німій гримасі агонії, на губах застигла піна, а широко відкриті, ошкланілі очі з жахом дивилися в темряву, яку він уже не бачив. Зв'язкового, що приніс конверт, шукали марно — він розчинився у гірській млі, як і належить привида.

Спроби допомогти — уколами з трофейних аптечок, уривчасті молитви були безглузді. Емір Хаттаб, майстер мінної війни, натхненник джихаду на Кавказі, помер у тісній саклі на краю світу. Він помер, так і не зрозумівши, що його наздогнало не кулеметне вогнево чи шквал артилерії..

Отрута спала, законсервована у хімічній пастці, і чекала єдиного ключа — людського тепла.

Звістка про смерть Хаттаба стала останнім цвяхом у кришку труни Вілаяту. Шаміль Басаєв, загнаний у глухі ущелини, перетворився на привида. Його загін, колись грізна сила, скоротився до сотні злобних, голодних фанатиків. Але навіть у цій ситуації він планував. Нав'язливо планував той самий "гучний акт", що мав переломити хід війни. Його новою метою, підказаною решти арабськими радниками, став не Москва, а символ нового російсько-американського союзу в Чечні — штаб спільного координаційного центру в Грозному, де працювали російські офіцери та натовські радники.

Але планам не судилося збутися. Інформацію про пересування його групи передав ФСБ перевербований польовий командир, втомлений від безглуздої різанини. На виході з ущелини загін Басаєва наклав точний артилерійський удар, за яким послідувала атака зведеного загону ФСБ та бійців Руслана Гелаєва, що чудово знав ці стежки.

Шаміль Басаєв, прикульгуючи, відстрілюючись, з трьома вірними охоронцями відкотився вглиб знайомого печерного комплексу. Останні захисники полягли біля входу, зражені точними пострілами. Всередині пахло сирістю, порохом та кров'ю.

Гелаєв, з автоматом на грудях, жестом затримав своїх та емведішників біля входу в останній грот.

— Він мій. Один.

Увійшов. Ліхтар вихопив із темряви знайому, знесилену фігуру, що притулилася до скелі. Обличчя, зрізане втомою та болем, але очі все так же горіли фанатичним вогнем. В одній руці — пістолет Стечкаєва, в іншій, притиснутій до грудей — граната Ф-1. Палець

на кільці чеки.

— Руслане... — голос Шаміля був хрипким, як скрегіт іржавих дверей. — І ти тут. Заповітну здобич привів своїм новим господарям?

Гелаєв повільно опустив автомат, але не випустив із рук. Його погляд ковзнув по стінах печери, наче шукаючи в тіні скель привидів минулого.

— Господарям? Я привів сюди людей, які воюють з ворогом. Єдиним ворогом, який у Чечні залишився.

— Ворогом? — Басаєв гірко усміхнувся, і від цього руху гостра біль скривила його обличчя. Поранена нога була вся в крові. — Я пам'ятаю іншого Руслана. Того, що з "вовками" ходив за зброєю через фронт. Того, що під Дудаєвим поклявся стояти до кінця. Де він? Похований під подачками московських генералів та посмішками європейських *йилбаз*?

— Він похований у Шатой, Шаміль! — голос Гелаєва вперше зірвався, луною розкотившись по печері. — Похований під уламками того, у що ти перетворив нашу війну! Ми воювали за дім, за вулицю, за те, щоб нас не принижували! А ти... ти почав воювати за якусь всесвітню *джамаату*, за ідею, якої тут, у наших горах, ніколи не було! Ти привів сюди чужинців, для яких Чечня — просто полігон, а наші люди — гарматне м'ясо для їхньої "священної війни"!

— Вони давали нам гроші! Зброю! Віру! — крикнув Басаєв, і в його крику чулася не лише лють, а й відчай. — Поки ми жували ці ваші "гірські звичаї" та згадували предків, вони давали нам перемогу! Хаттаб...

— Хаттаб мертвий! — відрізав Гелаєв. — А Віляят розсипався як пісок. Тому що був побудований на піску. На чужому піску. Ми ж з тобою, Шаміль... пам'ятаєш, як після взяття Грозного в 96-му сиділи? Ділили трофеї? Сміялися? Ти мені тоді сказав: "Головне — не забути, за що проливали кров. За землю. За свободу. Не за ісламський емірат до Анкари, а за чеченський дім". Що з тобою сталося? Хто тобі душу випалив?

На секунду в очах Басаєва щось здригнуло. Вогонь погас, залишивши лише порожню, крижану втому. Він подивився на гранату у своїй руці, потім на Гелаєва.

— Зі мною сталася правда, Руслане. Правда виявилася гіршою та безжаліснішою. Одна маленька вільна Чечня у цьому світі — неможлива. Або весь світ, або нічого. Або закон Аллаха, або рабство. Іншого шляху немає.

— Є, — тихо, але твердо сказав Гелаєв. — Жити. Відбудувувати будинки. Ростити дітей. Не в рабстві, а у своєму домі, на своїх умовах. Той шлях, що ти обрав — веде тільки в прірву. І ти затягнув у неї тисячі вже. Провів джихад не проти росіян, а *нохчи*.

— Заткнися! — Басаєв раптом випрямився, покалічене тіло напружилося. Погляд знову загорівся. — Ти просто здався! Продався! Змінив зелену пов'язку на прапор *тагута* та його прислужників! Ти зрадник, Руслане! Зрадник Джохара, зрадник тієї клятви!

Гелаєв повільно похитав головою. В його очах стояла не ненависть, а безкінечний, всепоглинаючий жаль. Жаль за другом, за країною, за тим, що могло б бути, але

згоріло у полум'ї чужого вогню.

— Я не суджу. Я констатую. Я воюю за те, щоб цей кошмар закінчився. А ти... ти став його головним символом. І ти маєш зникнути. Щоб Чечня могла жити.

— Чечня буде жити тільки під прапором ісламу! — прокричав Басаєв, і його палець смикнувся на кільці чеки. — *Аллах акб..!*

Постріл снайпера пролунав ззовні, сухо й неголосно, наче лопнула струна. Куля увійшла точно у скроню. Лютісний вогонь у очах Басаєва згас миттєво, змінившись порожнім, скляним здивуванням. Його тіло, позбавлене напруги, повільно сповзло по скелі. Пістолет випав першим, дзижкнувши об камінь. Рука з гранатою розкрилася. Зелений шар, позбавлений чеки, з глухим стуком упав на підлогу і покотився.

Гелаєв, застиглий за два кроки, побачив все у сповільненій зйомці. Побачив обличчя друга, що раптом стало просто обличчям знесилоного, смертельно втомленого чоловіка. Побачив скелю за його спиною, на якій вони, можливо, двадцять років тому ділилися махоркою та мріями про майбутнє. Побачив гранату, що зробила півобороту. Він не кинувся на землю. Він просто закрив очі. Вибух оглушив, але був приглушений тілом та скелею. За ним, з низьким, горловим ревом, обвалився стеля печери. Гелаєва відкинуло вибуховою хвилею, засипало градом каміння та пилу.

Він прийшов до тями від того, що його тормозили за плече бійці. Відтрусився, відіпхнув руку, що допомагала.

Підвівся. Перед ним лежала купа свіжих, гострих уламків. З-під них стирчав край знайомої куртки-афганки. Гелаєв підійшов упритул. Став над цією безіменною могилою. Пилука повільно осідала, і у насталій тиші було чути тільки далекий вітер у ущелині.

— Прощай, Шаміль, — прошепотів він так тихо, що тільки він один міг це почути. — Ми обоє воювали за Чечню. Ти — за ту, що в твоїх снах, я — за ту, що залишилася в камінні та попелі. І жодна з них не вижила.

Він повернувся і пішов до виходу, до світла, не озираючись, тихо наспівуючи:

І знов був прийнятий бій

Район наш був відбитий

І багато техніки палаючої стоїть

І мертві тіла, то тут, то там Раптом міномета свист

Встигли всі присісти Б'ють міномети в ряд

Ні встати, ні побігти

Почався артобстріл

Нам треба відступати

Піхота рідко б'є

Та й б'є-то невпопад

Тут надійшла вість:

"Шаміль везе нам Гради"

Ззаду, у холодній темряві печери, назавжди залишилися два привиди: один — під камінням, інший — у його серці. І війна, що колись почалася як спільна, остаточно розділила їх, провівши останню, неподолану межу.

31 грудня 2001 року. Нейтральна зона біля Владикавказа, Північна Осетія.

Особняк, що колись належав партійній номенклатурі, був перетворений на стерильну, порожню коробку для історичної зустрічі. Ні килимів, ні картин, тільки полірований стіл, два крісла, прапори Росії та Чеченської Республіки Ічкерія, і прихована записувальна апаратура. Вікна були зашторені щільними, пильними шторами. Новий рік відчувався лише за морозним, химерним візерунком на шибках — єдиною прикрасою в цій кімнаті.

Аслан Масхадов увійшов до кабінету першим. Він виглядав знесиленим, роки підпілля та тиску випалили його зсередини, але тримався він як людина, для якої гідність — непохитний принцип. Темний, не новий, але бездоганно чистий костюм сидів на ньому, як мундир. Його очі, глибоко запалі, були позбавлені ілюзій. У них читалася вага вибору, відповідальності та глибокий, закутий у лід біль, який він не дозволяв собі проявляти.

Він повільно обійшов кімнату, його кроки віддавалися глухим луною у порожнечі. Він не сів, а зупинився біля столу, поклавши долоню на холодну поліровану стільницю, наче перевіряючи її міцність. Чекав. За хвилину увійшов Володимир Путін. Без свити, у темному костюмі, що здавався частиною цієї нової, безликої реальності. Його кроки були швидкими, цілеспрямованими, що рубали тишу. Він увійшов не як у чужий простір, а як господар, що повертається до зали, яка тимчасово пустувала. Він кивком голови привітав Масхадова і сів навпроти, але Масхадов сів не відразу, витримавши паузу, що показувала його присутність тут добровільним рішенням, а не покірним викликом.

— Аслане Алійовичу. Дякую, що приїхали.

— Володимире Володимировичу. У нас вичерпані всі інші варіанти, окрім розмови, — поправив Масхадов, і в його тихому, низькому голосі прозвучала не гіркота, а констатація. — Розмовляти іноді — не означає погоджуватися.

Путін поклав на стіл тонку папку, звук легкого стуку був несподівано гучним.

— Військова фаза добігає кінця. Басаєв і Хаттаб мертві. Вілайт як структура розгромлений. Але країна лежить у руїнах. І головне питання тепер — що далі.

— Далі — виконання тих принципів, за які ми боролися, — сказав Масхадов, не відводячи погляду. — Незалежність. Визнання історичної вини Росії за депортацію та дві війни. Гарантії безпеки та самовизначення для чеченського народу. Це не гасла. Це умови нашого народу.

Путін злегка нахилив голову, його погляд став прицільним, аналітичним.

— Аслане Алійовичу, давайте дивитися правді у вічі. Незалежність у тому вигляді, в якому вона проголошувалася в 91-му, зараз — шлях у прірву. Не держави, а бандитського анклаву. Економіки немає. Інфраструктури немає. Півмільйона біженців. І головне — у горах ще бродять банди злочинців, на яких ісламістські гасла натягнуті, як маска. Дайте їм суверенітет — за рік ми отримаємо новий Вілайт, тільки ще більше злоблений. Ви, як військовий, маєте це розуміти краще за мене.

— Я розумію, що ви пропонуєте капітуляцію, — сказав Масхадов прямо, і його голос

не здригнувся. — Але капітуляцію під назвою "протекторат". Отже, вся кров, вся боротьба мого народу — лише для того, щоб змінити одну форму залежності на іншу?

— Даремною була кров, пролита вами та вашими людьми проти чуми, — жорстко, майже відрізавши, поправив його Путін. — Це не була даремна жертва. Це була жертва, яка рятувала чеченський народ від повного знищення з двох сторін — і від наших бомб, і від їхнього терору. Ви цю чуму стримали. Тепер треба рятувати тих, хто залишився живим. І для цього потрібні не ідеали, а механізми. Прагматика виживання.

— Які механізми? Пряме правління з Москви? Ми це вже проходили. Це породжує лише новий спротив.

— Не пряме правління. Протекторат. Чечня повертається до складу Російської Федерації як Чеченська Республіка Нохчі-Чо. Але на двадцять років — під пряме федеральне управління у сферах безпеки, фінансів та ключової інфраструктури. Москва бере на себе фінансування відбудови, соціальні зобов'язання. За цей час треба відбудувати будинки, дороги, лікарні. Виростити нове покоління, що знає не війну, а ремесло. І знешкодити тих, хто цю війну хоче продовжити. Без компромісів.

Масхадов мовчав, його вилиці злегка рухалися. Він не стискав пальці у безсиллі, а повільно з'єднав їх перед собою, наче вибудовуючи невидиму стіну з власної волі.

— А яка роль у цьому протектораті відводиться мені? І моєму уряду? Щоб ми просто скріпили печаткою ваші укази?

— Ви зберігаєте пост Президента Республіки, — сказав Путін, відкарбовуючи слова. — З повноваженнями... установчими та представницькими. Ви — символ легітимності для тієї частини народу, що вірила в Ічкерію. Ви будете мостом. Але реальна виконавча влада, силова та фінансова, буде у Голови Адміністрації, якого призначить Москва. Для ефективності.

— Тобто, я — живий символ, але символ без влади, — з холодною, позбавленою усмішки прямою промовив Масхадов. — Це гірше, ніж весільний генерал. Це почесний бранень.

— Ви — гарант, — поправив Путін, і в його голосі вперше прозвучав відтінок чогось, крім холодної логіки. Майже поваги до складності ролі. — Ваша присутність, ваше ім'я стримуватимуть як радикалів, так і... надто ретивих федеральних чиновників, що захочуть стерти Чечню на порошок. Ваша тінь охоронятиме ваш народ від найгірших ексцесів. Крім того, ми формуємо парламент. П'ятдесят відсотків місць у ньому гарантовано вашому блоку. Решта — нейтральним та проросійським силам. Усі ісламістські партії — поза законом.

— І що наприкінці цих двадцяти років? — запитав Масхадов, впиваючись поглядом у непроникне обличчя співрозмовника, намагаючись знайти там хоч тріщину, натяк на майбутнє. — Гарантії?

— Референдум. Через двадцять років, у 2022 році. Про майбутній статус. Під міжнародним спостереженням

ОБСЄ. Якщо до того моменту республіка буде стабільною, економічно спроможною, а загроза тероризму — мінімальною, народ сам вирішить свою долю. Це — історичний

шанс, який ви можете дати своєму народові. Шанс, якого у нього зараз немає.

У кімнаті повисла тяжка, густа пауза. Масхадов розумів суть угоди. Він не продавав майбутню незалежність — він віддавав її в заставу, під страшні відсотки. Він зраджував мрію тисяч загиблих заради того, щоб врятувати тисячі живих від голоду, холоду та остаточного розпаду. Він укладав угоду не з Путіним, а з безжалісним духом Історії, який пропонував лише один, огидний вихід.

— Ахмат Кадіров, — раптом промовив Масхадов без емоцій, як констатує факт. — Він буде цим Головою Адміністрації? Людина, яка перейшла на ваш бік.

— Він — найлогічніший кандидат. Його авторитет як духовного лідера та польового командира непорушний. Його люди вже контролюють ситуацію на місцях. І він... прагматик. Він розуміє, що союз із Росією — єдиний шлях зупинити кров зараз.

— Він правитиме залізом і страхом, — тихо, але з абсолютною впевненістю сказав Масхадов.

— Він правитиме тією мірою жорстокості, яка потрібна, щоб утримати цю землю від нового сповзання в пекло, — без найменшого сумніву відповів Путін. — Ваше завдання, Аслане Алійовичу, — бути іншою мірою. Мірою гідності, пам'яті та... відстроченої надії. Надії, заради якої варто терпіти.

Масхадов заплющив очі. Не щоб сховатися, а щоб побачити. Перед ним пропливли не абстрактні обличчя, а конкретні: сувора усмішка Джохара, очі його командирів, що загинули у чистих, та безнадійних боях, розгублені обличчя старців у таборах біженців. Він бачив не просто руїни Грозного, а знайомі вулиці, перетворені на місячний пейзаж. Чув не слова з доповідей, а тишу після бомбардування, руйнівнішу за будь-який вибух.

Він відкрив очі. У них не було вогню, але не було й покори. Була крижана, бездонна ясність і прийняття ваги хреста. Прийняття не як поразки, а як останню, відчайдушну форму опору — опору забуттю та тотальному знищенню.

— Я погоджуюся на ваші умови, — сказав він так, наче виносив вирок самому собі. — Але з двома поправками. По-перше, у договорі має бути чітко прописано: референдум 2022 року — обов'язковий. Його результати — обов'язкові для виконання. Під гарантії не тільки ОБСЄ, але й Ради Безпеки ООН. По-друге, моя охорона та апарат формуються з моїх людей. Я не буду просити милостині у безпеки у Кадірова.

Путін завмер на секунду, оцінюючи не умови, а самого Масхадова, цю останню спробу відстояти крихту суверенітету. Потім ледь помітно кивнув.

— Це можна прописати. І забезпечити.

Він підвівся, простягнув руку через стіл. Масхадов повільно підвівся. Його рух був не втомленим, а величним, як у людини, що піднімає непідйомну ношу. Він взяв простягнуту руку. Потиск руки був міцним, статичним, у ньому не було енергії примирення, лише взаємне визнання сили та ваги прийнятого рішення. Не союзників. Не друзів. Двох командувачів, що підписали акт про капітуляцію однієї армії, але на умовах, які робили цю капітуляцію початком нової, невідомої кампанії — кампанії за виживання.

— Ви виявилися сильнішим, ніж я думав, Аслане Алійовичу, — сказав Путін,

дивлячись йому прямо в очі, і в цих словах була не лесть, а констатація факту. — Ви зробили вибір на користь життя, коли легше було обрати героїчну смерть.

Масхадов стиснув його руку трохи сильніше, у цьому стисканні була вся його невитрачена, звернена усередину лють і сила.

— Я зробив вибір, який мав зробити. Тепер ваша черга, Володимире Володимировичу. Ваша черга — стримати слово. І допомогти нам не просто вижити, а одного дня — жити.

Вони відпустили руки одночасно. Угода була укладена. Війна офіційно закінчилася. І почалася нова, набагато складніша і тихіша битва — битва за душу землі, купленої ціною незалежності і вимощеної руїнами, компромісами та надією, відкладеною на двадцять довгих, неймовірних років. Масхадов повернувся і вийшов із кабінету тим же прямим, неспішним кроком, яким увійшов. Не переможеним, але несучим на своїх плечах всю вагу гіркого миру.

§ Розділ 4 §: Останні надії

Весна 2002 року пахла не порохом, а вапном, цементом і вологим ґрунтом.

Хасан повернувся до свого дому в Старопромисловському районі не як переможець, а як привид. Те, що він побачив, не було руїнами — руїни хоча б мають форму. Це був хаос, з якого треба було викувати життя наново. Дім стояв — точніше, стояли три стіни з чотирьох, з величезною дірою замість даху. Мітка "харам" на воротах була замазана, але проступала крізь побілку, як шрам. Всередині — бруд, уламки, порожні гільзи та запах тління.

Він стояв посеред цього і не знав, з чого почати. У руці він стискав не автомат, а важкий молоток — перший інструмент, куплений на підйомні, які видавали демобілізованим бійцям "НОЧ-БОВ". Три тисячі доларів. Ціна за два роки війни проти своїх.

Поруч, тихо, стояла Марет. Вона тримала за руки Айшу та Алі. Діти вирости в таборі. Вони дивилися не на дім, а на батька, ніби шукаючи в його обличчі відповіді на питання: "І це — наше?"

— Ну що, — хрипко сказав Хасан, і його голос пролунав неприродньо голосно в цій тиші. — Будуємо.

Він підійшов до того місця, де була кухня. Під купою уламків знайшов мідний таз — той самий, який колись продав. Він був пом'ятий, в дірках, але впізнаваний.

Хасан підняв його, обтер пил рукавом. Потім поклав на єдиний уцілілий табурет.

— Ось, — сказав він сім'ї. — Починаємо звідси.

Відбудова Чечні була схожа на загоєння складного перелому, коли кістки зрослися неправильно і ниють за будь-якої погоди. Гроші текли рікою — спочатку з Москви, потім, після 2002 року, й з-за кордону, під гарантії "особливого протекторату". Американські гранти на "розвиток громадянського суспільства", європейські — на "відбудову інфраструктури". Будівельні фірми, часто з московською чи пітерською пропискою, зводили квартали білих, безликих п'ятиповерхівок на місці руїн.

У Джохарі (так тепер офіційно називався Грозний на честь першого президента) відбудували проспект Дудаєва, центральну мечеть "Серце Чечні" і новий президентський палац — будівлю зі скла та бетону, більш схожу на штаб-квартиру нафтової компанії.

Але за фасадами нового життя копилася інша реальність.

Аслан Масхадов, тепер "Президент Чеченської Республіки Нохчі-Чо", жив у своєму палаці як у золотій клітці. Його кабінет був просторим, з видом на місто, що відбудовується, але кожен його крок, кожен візит, кожен гість узгоджувався з "Радником з безпеки" — полковником ФСБ, приставленим особисто Патрушевим. Його влада була ілюзією, ретельно підтримуваною спектаклем. Він підписував укази про помилування бойовиків, що склали зброю, про культурні програми, про створення комісії з історичної пам'яті. Але всі реальні важелі — силові структури, бюджети, розподіл будівельних контрактів — перебували в руках Ахмата Кадірова, що оселився у своїй ставці в Гудермесі.

Кадіров не будував палаців. Він будував систему. З колишніх бійців своєї міліції та вірних тейпів він створив "Службу безпеки Президента" (СБП), яка швидко стала державою в державі. Вони збирали "данину" з ринків, контролювали потоки гуманітарної допомоги, "кришували" будівництва. Ти х, хто чинив опір, оголошували "пособниками уцілілих ваххабітів" і робили тихо та безжалісно. Москва заплющувала на це очі. Стабільність будь-якою ціною.

Хасан, відбудувавши свій дім (дах допоміг поставити його колишній командир Іса, пригнавши пару солдатів— строковиків з армійською наметом), влаштувався електриком на відбудову школи. Платили мало, але регулярно. Головне, було відчуття, що він щось створює, а не руйнує. Ввечері він учив сина, Алі, основам ремесла, показуючи, як тримати паяльник, як читати схеми.

Хлопчик, що переніс голод і страх, був тихим і зосередженим. Він ловив кожне слово батька.

Одного вечора до них зайшов Іса. Він виглядав постарілим, у його очах з'явилася постійна втома. Він тепер працював у "Міністерстві у справах ветеранів", яке курирував Кадіров.

— Як життя, електрику? — запитав він, приймаючи склянку чаю.

— Будуємо, — коротко відповів Хасан. — Ти як?

— Папери перекладаю, — усміхнувся Іса. — Списки складаю. Кому допомога, кому — ні. Знаєш, Хасан, дивна штука. Раніше ми знали, хто ворог. Обличчя було в нього, прапор, ідея. А тепер... Ворог — це той, хто не увійшов до списку. Хто наважився сумніватися. І облич у нього немає, тільки папка в кабінеті.

Він помовчав, дивлячись на полум'я в грубці.

— Пам'ятаєш наш батальйон? "НОЧ-БОВ"? Нас розпустили. Точніше, перепідпорядкували. Тепер ми — "батальйон імені Ахмата Кадірова". І служимо не ідеї, а людині. Мені сказали: "Ти воював за Чечню? Ось він, твій Чечня — Ахмат-хаджі. Служи йому". Для мене це трохи неправильно.

Хасан подивився на свій молоток, що висів на цвяху. Поруч, у ящику столу, лежав той самий гайковий ключ. Він діставав його іноді, просто щоб потримати в руці.

— Ми воювали, щоб вижити, Іса. Щоб діти не рилися на звалищах. Вони не риються? Значить, поки правильно.

Але в його словах не було впевненості. Тільки втомлена покірність факту.

Аслан Масхадов у ці роки став майстром тихої, майже непомітної саботувальної гри.

Використовуючи свої представницькі функції, він їздив селами, зустрічався зі старійшинами, з матерями загиблих. Він не закликав до бунту. Він просто слухав. І в кожній його фразі, в кожному погляді читалося: "Я пам'ятаю. Я — один із вас. І цей світ — не той, про який ми мріяли, але це — наш світ, і ми повинні його зберегти, щоб пам'ять не вмерла".

Він створив Фонд культури, який збирав старі рукописи, записував нартські епоси, організовував виставки про традиційний суфізм. Це була м'яка, культурна відповідь на радикальний ваххабізм, який намагався стерти минуле. І це ж було тихим викликом Кадірову, який будував культ своєї особи та нової, "очищеної" від складностей історії.

Саме Масхадов наполіг на тому, щоб у новому музеї була кімната, присвячена жертвам Вілаяту. Не героям, не бійцям, а простим людям, що померли від голоду, розстріляним за законами шаріатської гвардії. Серед експонатів був і старий, пом'ятий мідний таз, подарований анонімно (його приніс Хасан, так і не назвавши свого імені). Біля нього завжди лежали живі квіти.

На одній із таких поїздок, у 2005 році, Масхадов приїхав до Хасавюрта, на кордон із Дагестаном, де колись починався його союз з Кадіровим. Після зустрічі з біженцями, що повернулися додому, до нього в машину сів молодий, гарно одягнений чоловік. Це був Рамзан Кадіров. Йому не було й тридцяти, але в його очах уже горів холодний, хижацький вогонь абсолютної впевненості.

— Аслан Аліїовичу, батько просив передати, що вам не варто так часто їздити в прикордонні райони, — сказав він без предислов'їв, дивлячись у лобове скло. — Тут ще неспокійно. Можуть бути провокації.

— Я дякую Ахмату-хаджі за турботу, — м'яко, але твердо відповів Масхадов. — Але мій обов'язок — бути зі своїм народом. Завжди. І скрізь.

Рамзан повернув до нього голову. Усмішка не торкнулася його очей.

— Народ зараз більше потребує порядку, ніж слів. Порядок забезпечує батько. Ваші слова... вони збуджують. Змушують згадувати те, що краще забути.

— Забути свою історію — означає втратити себе, Рамзано, — сказав Масхадов. — Ми вже проходили через це, коли прийшли ті, хто хотів стерти нашу віру та замінити її чужою. Не можна наступати на ті самі граблі.

— Історія, — відчеканив Рамзан, — це те, що пишуть переможці. А перемогли ми. Батько і Москва. Все інше — непотрібний шум.

Ця коротка зустріч стала холодним душем для Масхадова. Він зрозумів, що має справу не з союзником, а з спадкоємцем, який бачить у ньому не символ, а проблему.

Літній, хворий на діабет Ахмат Кадиров був хоч і жорстким, але прагматиком, вимушеним союзником. Його син був фанатиком нової віри — віри у владу як самоціль.

2008 рік. Світова фінансова криза дійшла й до Кавказу. Потік грошей з Москви скоротився. Відбудова уповільнилася. Почалися затримки зарплат, росли ціни. Незадоволення, що до того тліло під попелом стабільності, почало пробиватися назовні.

У Джохарі пройшли перші за багато років стихійні мітинги. Не проти Росії, а проти місцевих чиновників, що розкрадають допомогу. Люди вийшли з портретами Дудаєва та Масхадова. Наступного дня ці мітинги були розігнані бійцями СБП. Були затримання. З'явилися перші "зниклі" — активісти, яких забирали вночі і не повертали.

Масхадов, ризикуючи всім, виступив з телезверненням. Він був блідим, але голос його звучав твердо:

— Наш народ пережив пекло. Ми заплатили страшну ціну за право жити на своїй землі. І це право включає в себе право на справедливість, на повагу, на те, щоб голос кожного був почутий. Насильство та беззаконня — це той самий шлях, з якого ми зійшли, щоб вижити. Я вимагаю припинити переслідування мирних громадян і розпочати діалог!

Це звернення стало останньою краплею. Наступного дня до палацу увійшов Ахмат Кадиров у супроводі Рамзана та десятка охоронців. Він не кричав. Він говорив тихо, але кожне слово падало як камінь:

— Аслан Аліювичу. Ви руйнуєте те, що ми будуємо. Ви сієте смуту. Москва незадоволена. Ви або виїжджаєте "на лікування", або... вам стане погано тут. Дуже погано. Вибірайте.

Масхадов дивився на нього, потім на Рамзана, що стояв із кам'яним обличчям. Він розумів: його час як буфера витікає. Його місія — зберегти хоч щось від гідності Ічкерії — близька до кінця.

— Я нікуди не поїду, Ахмате-хаджі, — сказав він. — Я помру тут. На своїй землі. Як і належить чеченцю.

Кадирови пішли. А Масхадов сів за стіл і написав довгого, детального листа. Він описував усе: подвійність влади, свавілля СБП, корупцію, наростаюче незадоволення. Він не закликав до повстання. Він просив майбутніх істориків "розібратися і винести справедливий вирок". Лист він сховав у тайник, ключ від якого віддав лише одній людині — старому, вірному соратнику, що жив у Грузії.

Через два роки, у березні 2010-го, Аслан Аліювич Масхадов помер від обширного інфаркту у своєму кабінеті. Офіційна версія — гостра серцева недостатність на тлі хронічних захворювань. Але в народі заговорили пошепки. Про те, що його отрутили — поступово, крапля за краплею, додаючи щось в їжу чи пиття. Про те, що його зламала не хвороба, а усвідомлення повної поразки його місії.

Похорони були грандіозними. Його хоронили як національного героя. Труну несли й ветерани "НОЧ— БОВ", і бійці СБП, і московські чиновники. Над могилою в родовому селі сказали проникливі промови про примирення, мудрість, жертву. Ахмат Кадиров, уже важко хворий, плакав на камеру.

Але Хасан, що стояв у натовпі, бачив інше. Він бачив, як Рамзан Кадіров, що стояв трохи осторонь, дивився на все це з холодною, оцінюючою відстороненістю. Ніби спостерігав за знесенням старої будівлі, яка нарешті звільняє місце для нової споруди. Тієї ночі Хасан дістав із ящика гайковий ключ. Він лежав холодний і важкий. Інструмент, знаряддя, символ. Хасан зрозумів, що війна, за яку він узявся, щоб "почистити дім", насправді ніколи не закінчувалася. Вона просто змінила форму. З гарячої вона перетворилася на холодну. З війни куль — у війну за душі, за пам'ять, за право називати речі своїми іменами.

Він поклав ключ назад і закрив ящик. Але відчував — скоро доведеться дістати його знову. Не як зброю. Як нагадування. Про те, що за все є ціна. І що розплата ще не закінчилася.

Смерть Масхадова залишила після себе не просто вакуум. Вона залишила тріщину в самому фундаменті крихкої чеченської державності. Формально, згідно з договором 2001 року, влада мала перейти до голови парламенту, а потім бути легітимізована на виборах під міжнародним спостереженням. Але парламент, наполовину укомплектований людьми Кадірова, наполовину — масхадівськими технократами, опинився в паралічі.

На сцену вийшли дві фігури, що уособлювали два можливі шляхи для Чечні.

Перша — Ахмед Закаєв. Колишній міністр культури Ічкерії, найближчий соратник Масхадова, що провів останнє десятиліття в еміграції в Лондоні. Він повернувся до Джохара на похорон з ризиком для життя — Москва досі вимагала його видачі за старими терористичними статтями. Але тепер, у новій реальності, його зустрічали не як злочинця, а як живу легенду, останнього хранителя полум'я справжньої Ічкерії. Йому було за п'ятдесят, він носив елегантні костюми, говорив тихо, зі зітханням, і дивився на світ втомленими, розумними очима людини, що бачила занадто багато.

Він оселився в скромній квартирі в центрі Джохара і через тиждень дав прес-конференцію. Зал був забитий до відказу.

— Ми стоїмо на історичному роздоріжжі, — сказав він, і його голос, посилений мікрофонами, звучав на диво голосно й чітко. — Двадцять років тому Аслан Алійович пішов на страшний компроміс, щоб зупинити різанину і дати нашому народу шанс вижити. Він продав нашу мрію про незалежність, щоб купити нам час. Час відбудувати будинки, вивчити дітей, загоїти рани. І він виконав свою частину договору. Він зберіг нашу гідність у найневиносиміших умовах. Тепер наша черга.

Він зробив паузу, оглядаючи поглядом зал.

— Договір 2001 року говорить: у 2022 році — референдум про майбутній статус. Під міжнародними гарантіями. Ми повинні готуватися до нього. Не зі зброєю в руках. З законами, з економікою, з освітою. Ми повинні побудувати таку Чечню, за яку не соромно буде проголосувати за свободу. Не Вілайт терору. Не протекторат страху. А сучасну, світську, європейську

державу на Кавказі. "Чеченський Сінгапур". Це можливо. І для цього нам не потрібні нові війни. Нам потрібні інженери, вчителі, лікарі та чесні судді.

Промова Закаєва облетіла всю республіку. Вона знайшла відгук у молоді, що виросла вже після воєн, у інтелігенції, у тих ветеранів, хто, як Хасан, втомився від нескінченної силової круговерти. У нього з'явилися прихильники. Молоді хлопці створили "Комітет-2022", який вів просвітницьку роботу, пояснюючи пункти договору.

Друга фігура — Ахмат Кадиров. До 2010 року він був уже важко хворий на рак, але його влада та авторитет були абсолютними. Він рідко з'являвся на публіці, але його присутність відчувалася в кожному аспекті життя. Його портрети висіли поряд із портретами Путіна та Масхадова. Його цитати прикрашали шкільні підручники. Його син, Рамзан, був його руками, ногами та кулаком.

Саме Ахмат Кадиров, а не Закаєв, виступив із відповідною промовою. Його записали в госпіталі, голос був слабким, але неблаганним:

— Дехто говорить про "мрію". Я пам'ятаю іншу мрію. Мрію про "чисту землю", яка перетворилася на кошмар голоду та розстрільних ровів. Хто врятував нас від цього кошмару? Не резолюції в Лондоні. Російський солдат і чеченський міліціонер, плечем до плеча. Ми довели, що можемо бути сильними тільки в союзі з Росією.

Сильними, поважними, ситими. Незалежність? Це шлях назад. У злидні, в хаос, у нову різанину. Наша доля — бути найсильнішим, найвірнішим, найзаможнішим суб'єктом у сильній країні. А ті, хто шепочуть про розрив, — вони або дурні, що не пам'ятають історії, або зрадники, що працюють на тих, хто хоче знову побачити Кавказ у вогні.

Ця промова була звернена до іншої частини суспільства — до силовиків, до чиновників, до тих, хто боявся втратити ситні місця, до старих, для яких стабільність дорожча за абстрактну свободу. І до Москви, для якої Кадиров був ідеальним провідником впливу.

Почалася передвиборча кампанія. Вона була сюрреалістичною. Закаєв, не маючи доступу до телебачення (всі ЗМІ контролювали кадировці), вів кампанію через інтернет, через особисті зустрічі, через молодіжні форуми. Його мітинги збирали тисячі людей. Він говорив про верховенство закону, про боротьбу з корупцією, про майбутнє без страху.

Кадиров (формально балотувався як "кандидат народної єдності", а фактично його кампанію вів Рамзан) не стільки агітував, скільки демонстрував силу. По вулицях їздили кортежі чорних позашляховиків СБП. На стінах з'являлися плакати: "Сила — в єдності! Стабільність — у вірності!"

Рамзан особисто об'їжджав райони, роздаючи гроші старійшинам, обіцяючи нові школи та мечеті. І натякаючи: "Той, хто сіє розбрат, — ворог чеченського народу".

Хасан спостерігав за цим осторонь. Його син, Алі, тепер уже підліток, приходив із зборів "Комітету-2022" із палаючими очима.

— Тату, він говорить так, ніби читає мої думки! Про те, що ми можемо жити як люди, а не як піддані! Що можна не боятися!

— Боятися завжди є чого, сину, — похмуро відповідав Хасан. — Просто предмет страху змінюється.

Іса, його старий командир, тепер полковник у міністерстві внутрішніх справ Кадірова, приходив якось п'яний. Рідкісний випадок.

— Знаєш, що мені доручили, Хасан? — запитав він, дивлячись у порожню склянку. — Скласти список "неблагодійних" на дільниці. Активних прихильників Закаєва. Я відкриваю досє, а там... син мого двоюрідного брата. Хлопець, якого я на руках носив. Вчиться на програміста. Хоче жити в нормальній країні. І я повинен поставити галочку навпроти його прізвища. Бо якщо не я — поставлять інші. І з ним буде гірше.

— Що ж ти зробиш? — тихо запитав Хасан.

— Що зробию? — Іса гірко усміхнувся. — Поставлю галочку. А потім піду й напою його батька, свого брата, щоб він не пускав хлопця на мітинги. Щоб зберіг його.

Ось така в мене тепер робота, Хасан. Не дім чистити, а дітей лякати, щоб вони не визирали.

Для Хасана це був справжній кошмар.

За тиждень до виборів напруга досягла піку. На центральній площі Джохара прихильники Закаєва влаштували наймасовіший мітинг — зібралося близько двадцяти тисяч людей. Закаєв говорив про майбутнє. У цей час по периметру стояли кордони поліції та люди в штатському з раціями. Їх було не менше.

Наступного ранку Закаєва знайшли в його кабінеті в штабі "Комітету-2022". Він сидів за столом, схиливши голову на клавіатуру комп'ютера. На скроні — маленька, акуратна дірочка. Поряд лежав пістолет Макарова — службова зброя одного з його охоронців, що безслідно зник.

Офіційна версія була озвучена через дві години: "Самогубство на ґрунті нервового зриву та усвідомлення безперспективності своєї боротьби". Було навіть передсмертне листа (графологічна експертиза, проведена "незалежними" фахівцями з Москви, підтвердила справжність), де Закаєв нібито каюся в тому, що "ввергнув народ у непотрібні хвилювання".

Ніхто не повірив. Ні одна людина в усій Чечні.

Але що було характерно для нового часу — не було й лютої, стихійної вибуху. Був морозячий, безмовний жах. Люди дивилися один на одного і розуміли без слів: ось вона, ціна. Ось він, межа дозволеного. Той, хто підняв голову занадто високо, отримав кулю. Не в бою, не при штурмі, а тихо, в кабінеті, з інсценуванням ганьби.

Прихильники Закаєва звинуватили у вбивстві Рамзана Кадірова та ФСБ. Але доказів не було. Тільки впевненість. Вулиці спорожніли. Мітинг, запланований на наступний день, не відбувся. Люди боялися виходити.

Похорони Закаєва пройшли під щільним оточенням. Хоронили вночі, на глухій околиці. Над могилою не було промов. Тільки шепіт: "Шахід". Але тепер це слово означало "мученик за право говорити правду".

На виборах, що відбулися через три дні, "кандидат народної єдності" Ахмат Кадіров набрав 98,7% голосів. Явка склала 99,2%. Міжнародні спостерігачі від ОБСЄ відзначили "окремі недоліки", але загалом визнали вибори "відповідними духу перехідного періоду". Ахмат Кадіров став безальтернативним президентом. Його

першим указом був указ про "національне примирення та забуття розбратів". Другим — про присвоєння йому звання "Герой Чеченської Республіки" з формулюванням "за видатний внесок у припинення громадянської війни та встановлення миру".

Республіка остаточно перетворювалася на особистий улус родини Кадірових. Суфійський іслам, інтерпретований як ідеологія абсолютної лояльності владі, став державною релігією. Пам'ять про війну з

"ваххабітською чумою" канонізували, вихолощивши з неї всю складність, перетворивши на простий міф про доблесних захисників порядку проти породінь пекла. Пам'ять же про Масхадова та Закаєва почали повільно витісняти на периферію, перетворюючи їх із національних лідерів на трагічних ошуканих, чії ідеї, на щастя, не перемогли.

Хасан у ніч після виборів вийняв гайковий ключ. Він був холодним. Він більше не нагадував про вбивство на темній дорозі. Він нагадував про щось інше. Про те, що іноді тиша після пострілу — страшніша за сам постріл. Він поклав ключ назад і більше ніколи його не діставав.

Його син, Алі, перестав говорити про політику. Він цілими днями сидів за комп'ютером, вивчаючи схеми, креслення. Одного разу Хасан запитав:

— Що робиш?

— Проектую, — коротко відповів Алі, не відриваючись від монітора.

— Що проектуєш?

Хлопець обернувся. В його очах, таких самих темних, як у батька, горів новий, незрозумілий Хасанові вогонь — не мрії, а холодної, зосередженої рішучості.

— Системи. Щоб колись усе це стало непотрібним.

Хасан не став розпитувати. Він зрозумів, що його син знайшов свій спосіб виживати. Не пристосовуючись, а готуючись. Готуючись до чогось, що сам Хасан уже, напевно, не застане.

Десятиліття, що передувало 2022 році, було часом парадоксального процвітання під ковпаком. За прямого фінансування Москви, Джохар перетворився на місто хмарочосів, широких проспектів та гігантських мечетей. Відкрилися університети, технопарки, клініки. Безробіття серед молоді була штучно знижена за рахунок гігантського держапарату та силових структур.

Але це процвітання було тотально залежним та несвобідним. Кожна копійка з Москви проходила через руки кадіровської вертикалі. Кожна значима посада вимагала особистої відданості Рамзану (Ахмат Кадіров помер у 2014 році, і його син безперешкодно вступив на посаду). Контроль був всеосяжним: від шкільної програми до постів у соцмережах.

Пам'ять про договір 2001 року та референдум 2022 року офіційно не заперечувалася, але її акуратно девальвували. У підручниках писали: "Мудрий лідер Ахмат-хаджі, розуміючи прагнення народу, зумів домовитися з Москвою про особливі умови, які зробили непотрібним формальний розрив". Референдум подавався не як шанс на незалежність, а як технічна процедура з закріплення "поглибленої автономії".

Але в народі, особливо серед старшого покоління та таємно — серед частини еліт, що пам'ятали Масхадова, — дата 2022 висіла в повітрі як меч Дамокла. Що зробить Москва? Стримає слово? Чи знайде спосіб його обійти? І що обере сам Рамзан Кадіров — корону васала Москви чи корону незалежного правителя, хоч би й над крихітним, повністю контрольованим царством?

Відповідь почала прояснюватися у 2020-му. На тлі пандемії та світової кризи Рамзан здійснив кілька візитів до Москви. Говорили про "нові інтеграційні проекти". А восени 2021-го в чеченські ЗМІ потрапила, а потім була швидко видалена, копія чернетки неясного "Договору про союзництво та стратегічне партнерство". У ньому були пункти про "вічну російську військову базу в Ханкалі", про "єдиний економічний, митний та валютний простір", про "узгодження зовнішньої політики".

Стало зрозуміло. Незалежність буде. Але це буде незалежність-сателіт. Держава-клієнт, держава-васал. Формальний суверенітет — при фактичній повній залежності. Перша в історії Росії офіційна колонія в статусі союзника.

9 травня 2022 року. Дата була обрана не випадково. День Перемоги, найсакральніше свято у путінській Росії. Символіка була кристально ясною: "Ми перемогли війну разом. Ми перемогли тероризм разом. І тепер ми разом виходимо на новий рівень — рівень союзу вільних народів". Церемонія проходила на гігантській площі перед відбудованою мечеттю "Серце Чечні". Стояла ідеальна, сонячна погода. На трибунах — вся чеченська еліта, московські чиновники, кілька нудьгуючих дипломатів з "дружніх" країн (Сирія, Білорусь,

Венесуела). Телекамери всього світу транслиували картинку.

Рівно о 10:00 розпочався церемоніальний вивід російського військового контингенту. Не бойового, а символічного. Рота почесного караулу в парадній формі, з розгорнутими прапорами, пройшла урочистим маршем до транспортного літака, що чекав на них. Це був спектакль — основна частина угруповання залишалася на базі в Ханкалі, просто змінивши вивіски з "Міністерства оборони РФ" на "Об'єднану російсько-чеченську базу забезпечення безпеки". Але спектакль був блискуче поставлений.

Потім на сцену піднялися двоє чоловіків. Володимир Путін, вже давно не президент, але зберігший титул і реальну владу як "Голова Державної Ради", виглядав зосередженим і трохи втомленим. І Рамзан Кадіров — у розкішному, шитому золотом черкеському костюмі, з поставою спадкового монарха.

Вони підписали товстий, у шкіряній папці, "Договір про союзництво та стратегічне партнерство між Російською Федерацією та Чеченською Республікою Нохчі-Чо". Спалахи фотокамер засліплювали.

Путін виступив із короткою промовою:

— Двадцять один рік тому тут, на цій землі, було підписано важку, але необхідну угоду. Вона зупинила кров. Сьогодні ми підписуємо нову. Вона відкриває нову сторінку в історії братських відносин наших народів. На основі поваги, взаємної вигоди та спільної історичної долі. Чеченська Республіка Нохчі-Чо — незалежна, суверенна держава. І наш найвірніший союзник.

Рамзан Кадиров говорив довше, пафосно, зі зітханням:

— Сьогодні збулася мрія поколінь! Ми — вільні, дон! Ця свобода здобута не ворожнечею, а вірністю, дон. Не зрадою, а союзом. Ми довели всьому світу, що чеченський народ — народ слова та честі, дон! Наша незалежність буде вічно скріплена узами братерства з великою Росією, дон! Це — наш вибір, дон! Це — наша доля, дон!

Він закінчив, піднявши догори стиснуті руки з Путіним. Натовп на площі, переважно організований і привезений з держустанов, вибухнув оплесками. У небо злетіли білі голуби та тисячі повітряних кульок кольорів чеченського прапора (зелений, білий, червоний) з доданою в куточок маленьким російським триколом.

Хасан дивився цю трансляцію по телевізору у своєму домі, тепер уже повністю відбудованому і навіть з прибудовою для дорослого Алі. Поряд сиділа сива Марет, їхня донька Айша з чоловіком та маленьким сином. Усі мовчали.

— Ну ось, — нарешті сказала Марет. — Незалежність.

— Так, — кивнув Хасан. — Якась.

— Батьку, — тихо сказав Алі, вже дорослий, бородатий чоловік, що працює інженером у телекомунікаційній компанії. — Тепер що? Я жити в... незалежному сателіті?

Хасан подивився на портрет на стіні. Там висіли три зображення поруч: молодий Джохар Дудаєв у льотній формі, Аслан Масхадов у президентському кабінеті, і Ахмат Кадиров у чорній папасі. Символічна трійка нової чеченської історії: Мрійник, Мученик і Господар.

— Жити, сину, — сказав Хасан. — Просто жити. Ростити дітей. Робити свою справу чесно. І пам'ятати. Пам'ятати все. Про Джохара та його поле. Про голод у підвалі. Про ключ у моїй руці. Про тишу після пострілу в кабінеті Закаєва. Якщо забудемо — все повториться. Тільки, напевно, в іншій формі.

Він встав, вийшов у двір. Був теплий травневий вечір. Сусіди десь тихо святкували, грала музика. Десь далеко, на базі в Ханкалі, напевно, теж святкували російські офіцери — їм тепер належала служба за кордоном, у "дружній державі", з хорошими надбавками.

Хасан підійшов до старого дуба, який чудом уцілів у всіх війнах. Під ним, у бляшаній коробці, закопаній у землю, лежали три предмети. Він відкопав її. Всередині був пом'ятий мідний таз, старий гайковий ключ і пачка листів від Іси, його командира, що помер п'ять років тому від серця. В останньому листі Іса писав: "Ми думали, що чистимо дім. А виявилось, що будуємо нову в'язницю. І самі ж у ній сторожа. Прости мене, Хасан. І бережи сина. Нехай він буде щось інше. Якщо зможе".

Хасан взяв ключ востаннє. Він заіржавів намертво, його вже не можна було зрушити з місця. Він був не інструментом, а реліквією. Хасан поклав його назад, закопав коробку. Він подивився на небо, де запалювалися перші зорі. Згадав обличчя того молодого бойовика, що вмирав зі словом "мама". Згадав суворе обличчя Іси. Втомлені очі Масхадова. І лютий, фанатичний погляд того "аміра" на заставі, якого він

убив.

"Яка б влада не була над нами — чеченці не втомляться відстоювати своє право бути собою, — подумав він. — Навіть якщо це право — просто право мовчки пам'ятати і тихо сподіватися. Сподіватися, що наступні покоління будуть розумнішими. Що вони знайдуть спосіб бути вільними, не вбиваючи один одного і не продаючи душу. Що вони не повторять наших помилок. Іншаллах".

Він повернувся і пішов у дім, до світла, до сім'ї, до своєї маленької, вистражданої і такої крихкої норми. За його спиною, у теплих сутінках, величезна, нова, сяюча вогнями Чечня засинала своєю першою нічною формальною незалежності. Незалежності, купленої ціною всіх надій, усіх зрад і всієї крові покоління, яке так і не побачило тієї свободи, за яку воювало.

Але десь у глибині, під плитами нових проспектів, ця свобода тихо чекала свого часу. Не як заклик до зброї. Як обіцянка. Як обов'язок. Як пам'ять.

*Буьйсанна борз екаш дуьненчу девлла тхо,
Луьйранна лом угіуш тхан цїєраш техкина.
Аьрзонийн баннашкахь наноша дакхийна,
Тархаш т1ехь дой хьийзо дайша 1амийна..
Халкъана, махкана наноша кхоьллина,
Цаьршинна эшначохь, майра д1ах1иттина.
Ламанан лечарчий маршонехь кхийна,
Халонех, бохамех курра чекхдийлина.
Мокхаза ламанаш даш хилла лаларах,
Дахарехь, кьийсамехь яхь оха д1алур яц!
Бос 1аьржа ва латта молханах лелхарах,
Тхешан сий доьркина, тхо лаьтта доьрзур дац.
Тхо цкъа а цхьанненна къарделла совцур дац,
1ожалла, я маршо — шиннех цхьаъ йоккхур ю?
Йижараша тхан чевнаш эшаршца ерзайо,
Хьомсарчу б1аьргаша хьуьнаршна г1иттадо.
Мацалло хьовзадахь, орамаш дуур ду,
Хьогалло тхаш б1арздахь, бецан тхин мийра ду!
Буьйсанна борз екаш дуьненчу девлла ду,
Халкъана, махкана, Далла а муьт1ахь ду.*